

**XIINXALA AFWALALOO “GOOTICHA OROMOO
JENERAAL HUSEEN BUNEE DARAARAA”
GODINA BAALEE AANAA SAWWEENAA**

TASFAAYEE DUBAROO

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRUUF FOOKILOORIITIF DHIYAATE**

**YUUNIVARSITII FINFINNEE KOLLEEJJII
NAMOOMAA, QORANNOO
JORNAALIZIMIIFIQUNNAMTII MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUU FOOKILOORII**

HAGAYYA, 2008/2016

FINFINNE

XIINXALA AFOOLAWWAN “GOOTICHA OROMOO

JENERAAL HUSEEN BUNEE DARAARAA”

GODINA BAALEE AANAA SAWWEENAA

TASFAAYEE DUBAROOTIIN

GORSAAN: MULUGEETAA NAGAASAA (PhD)

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKILOORIITIF DHIYAATE**

**YUUNIVARSITII ADDIS ABABAA FINFINNEE KOLLEEJJII
NAMOOMAA, QORANNOO JORNAALIZIMIIFI QUNNAMTHI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUU FOOKILOORII**

HAGAYYA, 2008/2016

FINFINNE

Yuunivarsiitii Addis Ababaa

Dhaabbata Qorrannoo Digirii Duraa Booda

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoofi ogbaruun guuttachuuf Tasfaayee Dubaroo, Mataduree: Xiinxala Afoolawwan “Gooticha Oromoo Jeneraal Huseen Bunee” Godina Baalee Aanaa Sawweenaa jechuun kan qophaa’e ulaagaa yuunivarsiitiin kaa’e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa Keessa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Itti gaafatamtoota muummee yookin qindeessaa sagantaa digirii lammaffaa (MA)

Galata

Jaalatee dandeetiifi humna waaqummaa isaatiin kan na uumeefi guddisee kan bara kanaa fi sadarkaa kanaan na gahe jaqabaafi dhuma waan hundaa kan ta'e Waaqayyo jiraataaf galanni guddaan haa ta'u.

Itti aansuudhaan dhaaloota guddisuun kan itti toluufi qorannoo kana akkan gaggeessu gorsa kan naaf late,kallattii irra kan na kaa'e,adeemsa qorannoo kan naaf eere, akkasumas yeroofi humna isaanii aarsaa godhanii deeggarsa guddaa kan naaf taasisan Dr.Mulugeetaa Nagaasaaf galanni koo dachaa dachaadha.Dabalees, qorannoo kana akkan barreeffadhu jalqabarratti kompuutaraan (Laappitooppii) isaa naaf ergisee kan gargaarsa guddaa naaf godhe obboo Mallasaa Asaffaatiif galanni koo guddaadha.Barreeffama jalqabaa fudhatee haala seera barreeffamichaa sirreesuun barreeffama hafe itti naaf xumuuree kompuutara ofiitiin kan nagargaare obboo Amaanu'eel Dinsaatiif galanni ani qabu guddaadha.

Akkasuma Barataa Muummee Afaan Oromoo waggaa 4ffaa Qorannoo isaanii asuma Yuuniivarsiitii Finfinneetti hojjechaa jiran Barataa Sisaay Margaa barreeffama jalqabaa boqonnaa tokkoo hanga boqonnaa shaniitti kumpuutara ofiitiin barreesseefi sirreessee kan harkaan nagahe galanni koo guddaadha. Gama Kompuutaraatiin (gama Laappitooppi) isaa keessatti akkan barreeffadhu hanga dhuma kan nagargaare barataa muummee afaan Oromoo Yuunivarsiitii Finfinnee anuma wajjiin waaggaa 4ffaa qorannoo isaa dalagaa kan jiru Bayyanaa Lagasaatiif galanni koo dachaa dachaadha! Waaqayyo isa haa eebbisu. Dabalataanis, iddoo, sa'aatiifi guyyaa ani yaametti naaf dhufee gama kaameeraa kaasuutiin kan nagargaaraa ture obbooleessa koo Wangeelaawii Sisaay Bultoo guddaan galateeffadha.

Dhumarratti, Waajjira Aadaaf Tuuriizimii Aanaa Sawweenaa barreeffama gama seenaa “Gooticha Oromoo Jeneraal Huseen Bunee” irratti barreessee qabu akka naaf eeyyamamu kan taasisanHoogganaa Waajjirichaa kan ta'e Obboo Wayyoo Waabeefi deeggarsaan cinaakoo kan dhaabbatan hojjettoota waajjira kanaa kan ta'an obboo Ahmad xaahaafi Ahmad Abdallaa guddaan galateeffadha! Galatoomaa!.

Axeeraraa (Abstract)

Qorannoo kana gaggeessuuf rakkoon kanneen akka Odeef-kennitootni gatii Odeef-kennuu durasanii gaafachuu jiraatulle qorataan qorannoo kanaa kaayyoo ka'ee osoo hin dagatin rakkoo muudate hinjifachuudhaan qorannicha gaggeessuu danda'ee jira. Kaayyoon qorannoo kanaas dhaamsi afoola Jeneraal Huseen Bune maal akka ta'e, yeroo akkamii gootichi akka itti fayyadame, tajaajila afoolichi hawaasaaf kennu irratti, afoolli gooticha kanaa kanneen akkamii akka ta'e adda baasuufi maaliif akka fayyadau ibsuu ta'a. Malli ragaa qorannoo kanaa ittiin funaname mala ragaa qorannoo dirree bahanii odeeffannoo funaanuu ta'ee, kan funaname madda ragaa tokkoffaa irraa qorataan oddeef-kennitoota qaamaan qunnamuun hojii aloolaa guyyaa afur gaggeeffameen Gurraandhaala 21-22/08 fi Ebla 28-29/08 tti madda ragaa tokkoffaa haaj Kamaal Buseen Buneefi haaj Abdulsamad Kadiir iraa ragaan kun funanamee jira. Argannoowwan qorannoo kanaas, gootichi kun hacuucaafi cunqursaa jalaa ummata baasee hawaasa biratti kabajaafi fudhatama guddaa argachuu isaa, gootummaa isaa mirkaneessee rakkoo uummataa, dinagdee, misoomaa, barnootaa furee uummataaf bu'aa guddaa buusuu isaa, dhaloonni ammaa afoolawwan kanatti fayadamaa akka hin jirre ta'uu, qorannoon gama kanaan jiru laafaa ta'uu, afoolliwwaan gooticha kanaa dagatamaa dhufuufi yoomessi isaas dagatamaa dhufuufi kkf yoo ta'u, yaboon qorannoo kanaa keessattuu Biiron aadaafi tuuriizimii aanaa sawweenaa aanaa kun iddoo dhalootaafi jireenya gooticha Oromoo Jeneraal Huseen Bune waan ta'ee itti yaadee afwalaloowwaniifi afoolawwan isaa funaaneefi sassaabee walitti qindeessuudhaan qorannoo of-dande'e gaggeessee akka ragaa tokkooti osoo kaa'ee. Barsiisonni saba Oromoo xiinxala afwalaloowwanfi afoolawwan goototaa qorataniifi barreessanii yuunivarsiitii, Kolleejjii, dhaabbata barnootaa fi booroolee adda addaatiif akka gahu osoo godhanii. Yuuniivasiitiifi Kolleejjii keessatti qorannoon mata duree kanarratti bal'innaan qoratamee osoo baay'atee taa'ee. Barruulee, Gaazexaafi kkf irratti seenaan isaanii ijoo ijoo ta'e yeroo yeroodhaan osoo bahee beekkamee. Qorannoon waa'ee gootataa kun Biiroolee adda addaa keessatti, waajjiroota adda addaa keessatti, hawaasa bira gahuu akka danda'utti, Manneen barnootaa keessattifi kanneen kana fakkaataniif qorannoon gaggeeffamee akka walgahutti osoo raabsamee. Walumaagalatti dhimmi kun dhimma ijoollee Oromoo ta'ee osoo hubatameefi waajjirri aadaafi tuuriizimii Oromiyaa, waajjirri aadaafi tuuriizimii godina Baaleefi waajjirri aadaafi tuuriizimii aanaa sawweenaa sadarkaa sadarkaadhaan afwalaloowwaniifi afoolawwan waa'ee goototaa akka funaanamu osoo godhani seenaan kun akka hin badneefi hin dagatamneef gahee guddaa qaba.

Tarreeffama Suuraalee

Tarreeffamni suuraalee armaan gaditti dhiyaatan gabaasa qorannoo kanaa keessatti suuraaleen fuularratti argaman kan agarsiisuudha.

Suura 1. yeroo odeeffannoon afwalaloowwan Oromoo waa'een Jeneraa Huseen Bune haaj Abdulsamad Kadiiriin (Ebla 28/2008) funaaname.....	51
Suura 2. Yeroo odeeffannoon afwalaloowwan Oromoo waa'een Jeneraal Huseen Bune haaj Kamaal Huseen Buneerraa (gurraandhaala 21/2008) funaaname.	55
Suura 3. :yeroo odeeffannoon afwalaloowwan Oromoo waa'een Jeneraal Huseen Bune haaj Abdulsamad Kadiirirraa (Ebla 29/2008) funaaname.	58
Suura 4. yeroo odeeffannoon afwalaloowwan Oromoo waa'een Huseen Bune haaj Kamaal Huseen Buneerraa (gurraandhaala 21/2008) funaaname.	61
Suura 5. Abbaa Seenaa Jeneraal Huseen Bune.....	71
Suura 6. Yeroo Jeneraalummaan Jeneraal Huseen Buneetiif kennamu haaj Kamaal Huseen Buneerraa odeeffannoon (Guraandhaala, 22/2008) funaaname.....	72
Suura 7. Afgaaffii hojjetoota Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa waliin guyyaa (Ebla 25,2008) taasifame.	84
Suura 8. yeroo odeeffannoon dhaadannoo gootichi kun yeroo sanatti dhaadatu haaj Kamaal Huseen Buneerraa (gurraandhaala 22,2008) funaaname.....	86
Suura 9. yeroo odeeffannoo dhaadannoo goota kanaa haaj Abdulsamad Kadiir himu (Ebla 28,2008) funaaname.	88
Suura 10. yeroo odeeffannoon hawaasni galata gooticha kanaaf qabu haaj Abdulsamad Kadiirirraa (Ebla, 28/2008) funaaname.	89

Ibsa gabaajeewwaniifi kottoonfachiistuu

Gabaajeewwan armaan gaditti tarreeffaman kanneen qorannoo kana keessa bakka adda addaa galanii waan jiraniif namoota qorannoo kan abuddisanitti danqaa akka hin taane gaalee ykn. Jecha isaan bakka bu'an waliin tarreeffamaniiru.

ALI_____	Akka lakkofsa itoophiyaatti
BATO_____	Biirroo Aadaafi Tuuriiziimii Oromiraa
FKN._____	fakkeenyaaf
KKF_____	kanneen kana fakkaatan
WKF_____	waan kanneen fakkaatan
YKN._____	yookaan

Hiika Jechootaa(Jibsoo)

Jechootni ykn gaaleewwan armaan gaditti tarreffaman qorannoo kana keessatti bakka adda addaa galanii jiru.Isaanis,nama qorannoo kana dubbisutti danqaa akka hin taaneef hiikni isaanii naannoo qorannoon kun gaggeeffametti qabaniin akka armaan gadiitti kennamee jira.

Baaldarabaa_____	hiriya
Booree_____	haaloo
Danqaa_____	gufuu
Fiiluu_____	biqiluu
Harmee_____	haadha
Hayilewoo_____	yaa haylasillaasee
Hiiqxuu_____	fagoo
Horatan_____	fuudhan
Huseen Bune_____	nama jabaa(jagna)
Isii _____	laaftuu
Jagna_____	goota
Jajame_____	hamatame
Kaluu_____	gaalatti fe'uu
Labata_____	dhaloota
Labbaa_____	tabba gaaraa
Lufuu_____	ceccehuu(daddarbuu)
Lugna_____	dabeessa(sodaataa)
Majanii_____	ofirraa waaduu
Marxoo_____	uffata(shirrixii)
Miigoo_____	nama gammoojjii oo'aa keessaa
Moo'achuu_____	injifachuu
Niitii_____	haadha warraa
Ogoree_____	ilmoo gaalaa
Ooyruu_____	maasii
Ori'anii_____	fiiganii(kaatanii)
Qal'ii_____	re'ee
Qeebaluu_____	simachuu
Qonxirii_____	gosa mukaati
Sagalee_____	gammoojjitti kan gaalli dheedu
Sanaa _____	tibba
Tagrii _____	sanyii kuruphee xiqqoo
Ulfina_____	kabaja
Usee_____	callisee
Uummata_____	saba(hawaasa)
Wakkiila_____	bakka bu'aa

Baafata

Galata	i
Axeeraraa (Abstract)	ii
Tarreeffama Suuraalee	iii
Ibsa gabaajeewwaniifi kottoonfachiistuu	iv
Hiika Jechootaa(Jibsoo)	v
Baafata	vi
BOQONNAA TOKKO: Seensa	1
1.1 Seenduubee Qorannichaa	1
1.2 Ibsa Naannoo Qorannichaafi Haala Jireenya Uummataa.....	8
1.2.1 Naannoo Qorannichaa.....	8
1.2.2 Haala Jireenya Uummataa	9
1.3 Ka’umsa Qorannichaa.....	10
1.4 Kaayyoowan Qorannichaa	11
1.4.1 Kaayyoowwan Gooroo	11
1.4.2 Kaayyoowwan Gooree.....	11
1.5 Barbaachisummaa Qorannichaa.....	11
1.6 Daangaa Qorannichaa	12
1.7 Hanqina Qorannichaa.....	13
BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU	14
2.1 Maalummaa Fookiloorii.....	14
2.2 Gosoota Fookiloorii	15
2.2.1 Wantoota Aadaa (Material Culture).....	15
2.2.2 Barsiifata Hawaasaa (social folk customs)	15
2.2.3 Raawwii Aartii hawaasaa (Folk performing art).....	16
2.2.4 Afoola	16
2.2.4.1 Gosoota Afoolaa	16
2.2.4.1.1 Raagoo (oral narratives).....	17
2.2.4.1.2 Qareeyyii Afoolaa (Witticism).....	21
2.2.4.1.3 Afwalaloo.....	23

2.3 Faayidaa Geerarsa haala adda addaa keessatti dhiyaatan	27
2.3.1 Maalummaa Seenaa jireenyaa (Biography)	28
2.3.1.1 Seenaa jireenya Dhuunfaa.....	29
2.3.1.2 Seenaa jireenyaa kan nama biroo.....	29
BOQONNAA SADI: MALA QORANNOO.....	30
3.1 Dhiyaatina Qorannoo	30
3.2 Mala Qorannoo	30
3.3 Madda Ragaalee.....	31
3.4 Adeemsa Funaansa Ragaalee	31
3.4.1 Filannoo Naannoo Qorannichaa.....	32
3.4.2 Filannoo Hirmaattotaa (Iddatteessuu).....	32
3.4.3 Akaakuwwan Ragaalee	34
3.5 Meeshaalee Funaansa Ragaalee	34
3.5.1 Af-gaaffii.....	34
3.5.2 Ilaalaa hirmaachuu (Participant Observation).....	35
3.5.3 Marii garee (Target Group Discussions).....	35
3.5.4 Waraabbii (Recording).....	36
3.5.5 Qindaa'inna Qorannichaa	36
BOQONNAA AFUR: XIINXALA RAGAA “AFOOLAWWAN GOOTA OROMOO JENERAAL HUSEEN BUNEE”	38
4.1 Seenaa Gabaabaa Jeneraal Huseen Bunee	38
4.1.1 Goota Jechuun Maali?.....	41
4.1.2 Gootummaa Jeneraal Huseen Bunee.....	42
4.2 Xiinxala afoolawwanii waa'ee Jereraal Huseen Bunee ragaalee karaa af-gaaffiifi marii garee funaanaman	47
4.3 Afwalaloowwan faaruwwan goota faarsuuf dhiyaatan	50
4.3.1 Faaruwwan bifa sirbaan dhiyaatan.....	50
4.3.1.1 Sirba Gootummaa	51
4.3.1.2 Walaloo Qeeqaa	54
4.3.1.3 Walaloo moo'ichaa	56
4.3.2 Faayidaa Geerarsa haala adda addaa keessatti dhiyaatan.....	57
4.3.2.1 Geerrarsa jajumsaa.....	58

4.3.2.2 Geerrarsa Qeeqaa	61
4.3.2.3 Geerrarsa moo'umsa agarsiisu (moo'achuu agarsiisu)	62
4.3.2.4 Geerrarsa olaantummaa.....	62
4.3.2.5 Geerrarsa bifa Dhaadannaan dhiyaate.....	63
4.3.2.6 Geerrarsa Quuqaa	64
4.3.2.7 Geerrarsa dhaamsaa	65
4.4 Jeneraalummaa Jeneraal Husee Bunee	72
4.5 Akaakuu Afoolaawwanii	73
4.6 Xiinxala Haas-barruuwwaniifi Fakkoommii (Discourse Analysis)	73
BOQONNAA SHAN: XUMURA ARGANNOO FI MAALTA'IINSA.....	75
5.1 Xumura (Conclusion).....	75
5.2. Argannoo (Findings).....	77
5.3 Yaboo/ Maalta'iinsa (Recommendation)	78
Wabiilee	80
Dabalee A	82
Dabalee B.....	83
Dabalee C.....	86
Dabalee D	90

BOQONNAA TOKKO: Seensa

Qu'annoofi Qorannoon tokko dhimma qoratamu sanarratti adeemsota qorannoo keessa darbee dhimma ka'eef galmaan gahuuf qorannoo qabatamaa ta'uu qaba. Kunnis faayidaa qorannoon dabarsu (qabu) qabaachuufi qaama dhiyaatu sanaaf dhugummaan qorannichaa daran barbaachisaadha. Dhugummaafi qabatamummaa qofa osoo hintaane galma adeemamuuf sanaaf furmaata kan kaa'ee darbefi fudhatama kan argate ta'uu qaba. Kanuma ka'umsa godhachuun qorannoon kun xiinxala afoolawwan “gooticha Oromoo Huseen Buneen Daraaraa” Godina Baalee Aanaa Sawweenaa ganda malkaa Mmiicaa xiinxaluudha. Waraqaan qorannoo kunis boqonnaale shanitti qoqqoodamee dalagame. Haaluma kanaan boqonnaa jalqabaa keessatti seenduubee qoranichaa, ka'umasa qoranichaa, kaayoo qorannichaa, barbaachisummaa qorannichaa, daangaa qorannichaa, hanqina qorannichaa fi furmaata boqonnaa shanaffaa keessatti taa'utu dhiyaate. Boqonnaa lammaffaa keessatti sakatta'iinsa barruulee firoommii yaada hayyoolee adda addaatiin dhiyaatantu haqutmmaan deeggaramee mata duricha ilaalchisee yaada hayyootatu dhiyaate. Boqonnaa sadi keessatti malleen qorannoo qorataan qorannichaa fi fayyadametu dhiyaate. Boqonnaa afur keessatti xiinxala afoolawwan gooticha Oromoo Huseen Buneetu xiinxalame. Boqonnaa shanaffaa keessatti ammoo xumuura, argannoofi maalta'innaa qorannichaatu kaa'amee dhiyaate.

1.1 Seenduubee Qorannichaa

Afoolli ibsituu (calaqqisiistuu) akkasumas, daawwitii aadaafi eenyummaa saba uummata tokkoooti. Kunis, kan agarsiisu hawaasni afoola isaa beekke akka itti fayyadamaa tureefi ammas itti fayyadamaa akka jiru agarsiisa. Kana jechuun ammoo afoola beekuun aadaa beekuu akka ta'eefi aadaa beekuun ammoo jiruufi jireenya dhuunfaafi hawaasaa beekuu akka ta'e adda baasee ibsa. Kanaafuu, afoolli beekkumsaafi amantaa aadaa hawaasichaa jecha afaaniitiin kan dabarsu jechuun ni danda'am.

Afoola ilaalchisee Zarihuun (2000.20) yeroo ibsu, afoolli afaaniin kan dhiyaatu ta'ee aadaa, safuu, seenaa, duudhaa, barsiifatafi wkf hawaasa tokkoo dhalootaa dhalootatti kan darbu akka ta'etti dhiyeessa. Haaluma walfakkaatuun Fekade (1991.11) afoolli afaaniin

kan darbu ta'ee, wantoota akka Mammaaksaa, Afseenaa, Raagoo, afwalaloo hiibboo, durduriifi kkf akka of keessatti hammatu ibseera. Bu'uuruma kanaan afoolli miidhagina gonfatee jechootaan qindaa'ee afaaniin kan dhiyaatu ta'uu isaa hubachuun ni danda'ama. Kun kan agarsiisu maalummaan afoolaa hayyoota adda addaatiin hiika adda addaa akka qabufi hiikni dhaabbataa ta'ee akkaataa tokko ida'uu tokko lama jedhutti lafa akka hin kaa'amne ibsa.

Haaluma kanaan Asafaa (2009)fi Misgaanuu (2011) yoo ibsa, Asafaan Kitaaba “Eela” jedhu keessatti fookilooriin afoola jedhamuu akka danda'u ibseera. Misgaanuunis Kitaaba “ Dilbii” jedhu keessatti fookilooniin afoola yoo jedhu afoolaan immoo ogafaan jechuun ibseera. Haa ta'uuyyuu malee afoolli fookiloorii bakka bu'uu waan danda'u hin fakkaatu. Qabatiinsi isaas afoolli kutaa fookiloorii keessaa akka gosa tokkootti waan fudhatamuuf (Dorson,1972).

Afoolli firiiwwan fookiloorii keessaa isa tokko ta'ee, faayidaan afoolaa saba ykn hawaasa tokko keessatti iddoo olaanaa hawaasichaaf qaba. Faayidaalee gurguddoon afoolaa afoolatti fayyadamanii afaan barsiisuu, ogummaa afaanii argachuu, aadaa hawaasichaa afoolaan barfsiisuu, afoolaan gorsuu , afoolaan barsiisuu, afoolaan miliquuf, afoolaan quuqaa ibsachuuf, afoolaan dhimma hawaasichaa ibsachuufi kkf afoolli hawaasichaafis ta'ee qaama barateef faayidaa guddaa akka qabu beekkamaadha. Egaa seenaan fookiloorii jireenya seenaa ilma namaa wajjiin kan shallagamu ta'ee, Qorannoon fookiloorii ammoo jaarraa 19ffaa keessa akka eegalame ni yaadatama. Kunis, eegalamuu qorannoo fookiloorii jaarraa kanaatiif akka ka'umsaatti fudhachuun kan danda'amu jaarraa 19ffaa keessa bara 1846 jecha 'folklore'jedhu yeroo jalqabaatiif kan itti faayyadame nama fookilooristii biyya ingilizii Wiiliyam johaana Toomaas (William John Tomas) jedhamu ture. Hiika fookiloorii ilaalchisee garuu, hayyootni dirree qorannoo kanarra jiran hunda kan amansiisuufi tokko taasisu hin mul'atu. Kanarraa ka'uun qorattootni dirree kanaa hiika fookilooriif kennuu caalaa wantoota fookilooriin of keessatti hammatu tarreessu (Dundes,1965:3,Dorson ,1972:2)

Wantootni fookilooriin hammatu haala raawwii wantootaa, haala hawaasummaa, duudhaa, jilaafi sirna isaa, amantaafi sagada, sirbaafi faaruu, dubbii qoolaafi jechama,

ciigooofi afoolawwan addaaddaafi wkk jechuun tarreessu (Dorson, 1972:1, Oring, 1986:61, Fekade 1991:2). Garaaagarummaa hiikaafi qoqqoodinsa yeroo dheeraaf kan tureedha. Kunis, hayyooni garagaraa haaluma qabatamaa yeroo sanaatiin yaada mataa mataasaanii lafa kaa'aa kan deemaniidha. Fookilooriin beekkumsaafi muuxannoo aadaa, safuu, amantaati. Kana jechuun bulchiinsa sirna gadaa Oromoo keessatti seera kabajuu ni qaba. Amantiiwwan addunyaa kana keessaa hundumaa qabatee kan argamu qaama aadaa saba tokkooti . Oromoonis muuxannoo yeroo dheeraaf kuusee itti jiraachaa ture dhalootaa dhalootatti afaaniin daddabarsaa dhufe. Kanaafis madda qaroominaa, falaasama, moggaasaafi hiika jireenyaa akkasumas daawwitii jireenyaa kan ta'e fookiloorii daandii godhachuuni. Gosa fookiloorii keessaa ammoo afoolli isa tokoodha. Afoolli bekkumsa waliigalaa qabatee mul'ata malee akka kan nama dhuunfaatti kan ilaalamuumiti. Afoolli haala jiruufi jireenyaa hawaasa Oromoo kan ibsu karaalee hedduuni. Isaan kaassaa karaa aadaalee garagaraa ti. Isaanis Afoolawwan kanneen akka faaruu, geerrarasaa, weedduu, mammaaksota, jechamootafi kanneen kan fakkaataniidha. Baroota hedduuf ummanni Oromoo aadaa, safuu, duudhaa, seenaa, bu'uura godhachuudhaan afoolatti fayyadama tureera. Afoolliseenaa, hiibboo, faaruuu, geerrarsa ,weeduu, kanneen kana fakkaatan ibsuun taateewwaniifi ta'iiwwan uummataa calaqqisiisu. Akka yaada Finneganitti (1976.24) waa,een afoolaa, *“Oral literature is by definition dependent on a performer who formulates it in words on a specific occasion. There is no other way in which it can be relised as literary product:* yaada kana irraa kan hubannu afoolli ogummaa afaanii irratti hundaa'u raawwatamuufi daddarbuudha. Kana malees miidhaginni ogummaa kanaa kan irratti hundaa'u dandeettii ogummichaa akka dhalootaaf guddatuuf dirqama fudhatamuudha. Addunyaa qaroominaafi teekinolojiin fagaatte keessatti afoolli dagaagee argama. Kanaan walqabatee akka fakkeenyaatti biyyoota saayinsiifi teeknoolojiin guddatte keessaa ameerikaan ishee tokkodha. Kanaaf saayinsiifi teeknoolojiin guddattullee dhimm jireenya dhala namaa jalqabaa hanga dhumaatti kan deemu waan ta'eef afoolli gahee olaanaa qaba. Uummanni Oromoo aadaawwan ittiin buluufi ittiin hamilee walcimsu akkasumas kan gootummaa ittiin mul'isu keessaa tokko geerrarsaa fi weedduun isaan keessaa tokkodha. Aadaa saba oromoo keessatti gootummaan haala yeroo fi bulchiinsa yeroo sanaarratti hudaa'ee rakkoo jalaa bahuuf gootummaan falmatee rakkicha jalaa miliqa. Kinis dhimma mirga dhiibbaa garagaraatiin kan ka'e ta'uu ture.

Qorannoon kunis, xiinxala afoolawwan “gooticha oromoo Huseen Buneen Daraaraa” Godina Baalee Aanaa Sawweenaa ganda malkaa michaarratti xiyyeeffate. Sabni Oromoo haala jiruufi jireenya isaa keessatti wantoota isa qunnaman (kana jechuunis, mufii, quuqaa, dhiibbaa mirgaa, cunqursaa, sirna gita bittaa garbummaa uummata Oromoofi Oromiyaaf bilisummaa laachuuf gootummaa isaanitiin ni socho’u. Hayyoonniifi gootonni Oromoo namoota gootummaa qabanitti fayyadamuun gootummaa isaanii mirkaneessaa turan. Gootonni saba Oromoo rakkoolee sirna cunqursaa yemmuu isaniifi saba isaanii irratti waanjoon cunqursaa fe’amu (mirgi isaanii dhiibamu) usanii hin teeny. Gootummaa isaanitiin ofirraa fincilaa turan. Gama biraatiin hayyuu Leach (1996) kitaaba qopheessite keessatti kennaan ibsitee jirti (1996:398-403). Hiika kana kan kennan keessaa kudha afuri gadi kan hin taane ibsa itti kennaniiru (Fekade 1991:3) kana malees, Fookilooristiin Ameerikaa Dundes (1965) waan fookilooriin of keessatti hammatu gara gosoota jahaatamaa tarreesseera. Sims and Stephens (2005:8) akka ibsanitti, fookilooriin karaa idileen waa’ee addunyaa, mataa ofii, hawaasichaa, Amantii, Aadaa, duudhaa ofii jechuun, muuziqaan, gochaan, barsiifata beekkumsa waliin baratamu akka ta’e eeru. Akka kanaan fookilooriin duudhaafi aadaa hawaasaa bara baraan dhaloota irraa dhalootatti daddarbuudha.

Garaagarummaan hiikaafi qoqqoodinsa yeroo dheeraafkan tureedha. Dorson (1972) fookilooriin firiiwwan gurguddoo afuritti qooddamu. Isaanis, Afoola (oral literature, Duudhaa hawaasaa (social folk custom), Aartii hawaasaa (folk performing art) fi wanta aadaa (material culture) dha. Firii qoqqooddii Dorson kana jalatti kan argamu keessaa tokko afoola (oral literature) dha. Fekade (1991:11). Afoolli afaaniin kan darbu ta’ee wantoota akka mammaaksa, afseenaa, raagoo, afwalaloo, hiibboo, durduriifi kkf akka ofkeessatti hammatu ibsameera. Bu’uura kanaan afoolli miidhagina gonfatee jechootaan qindaa’ee afaaniin kan dhiyaatuu ta’uu isaa hubachuun ni danda’ama. Haaluma kanaan gooroo afoolaa keessaa isa tokko ta’ee waa’ee afwalaloo yoo ilalle ammoo afwalaloon gooroowwan fookiloorii keessaa damee afoolaa jalatti ramadama. Haala kanaan Misgaanuun (2013), Zalaalem (2003) wabeeffachuun yoo ibsu, Afoolli duudhaa, eenyummaa, seenaa, hubannoo, ilaalcha, dandeetii, miiraafi amantaa yookiin gochaan dhalootarraa dhalootatti lufuufi meeshaa walqunnamtii ogummaan guute akka ta’e ibseera. Kanaafuu, afwalaloo jechuun ummanni aadaan isaa breeffamaan hin teeny tokko

ilaalacha, hawwii, mormii, jaalalaafi jibba isaa afaaniin dhalootaa dhalootatti dabarsuudha. Afawalaloon meeshaa muudannoo, fedhii, ilaalcha, gammachuu, gadda, dheekkamsa, gaabbii, seenaa eebbaafi abaarsa, faaruufi wkf ibsaniidha (Dirribaa 1999).

Gara qorannoo afoola Afrikaatti yoo dhufne ammoo qorannoon afoola afrikaa jaarraa 19ffaa keessa akka eegaledha. Qorannoon fookiroorii Oromoos barreeffamaan mul'achuu kan jalqabe 1830 keessa akka ta'e qorattootni garagaraa ibsanii jiru (Fayyisaa 1996, Makuriyaa 1994, Sumner 1997, Tafarii (2005). Namoonni qorannoo kanarratti hirmaatanis warra awurrooppaafi Oromoota sababa daldala gabrummaatiin gara awurrooppaa deemaniin akka ta'e (Asafaa 2009, Ctherin fi Tamene 2004) ibsaniiru.

Uummanni Oromoos afoola garagaraa gargaaramuudhaan yaada isaa saba ibsachaa tureedha. Kun ammoo dhalootaa dhalootaatti daddarbaa kan dhufee fi daddarbaas jiru, fuuldurattis kandarbu damee aadaa tokkooti. Afoolli gooroowwan fookiloorii keessaa isa tokko akka ta'e namoonni garagaraa ibsu (Fayisa 1996, Dirribaa 1999). Haala walfakkaatuun hayyoonni akka (Dorson 1972, Leach, 1994, Dundes 2007) immoo fookilooriin falaasama garee hawaasaa walfakkatu, Ogummaasaa, safuusaa, duudhaasaa, aadaasaa, duduriisaa, mammaaksasaa, sirboota, faarfannaasaafi kkf afaaniin dhalootarraa dhalootatti ittiin dabarfatu akka ta'e ibsaniiru. Kana malees, Kiputy (1983:198) yoo ibsu, sirbii fi ogwalaloon falaasama amantaa, safuufi guddina seenaa uummataa ibsa jedha. Akkasumas Fookilooriin eenyummaa hawaasa tokkoo ibsa (Sims, 2005).

Qabiyyee afwalalooratti hundaa'uun Fedhasaa (2013:49) bakka torbatti qooda .Isaasiis: Geerrarsa, Weedduu, sirba faaru eebba, gumgummiifi tabaallii jechuun yoo qoodu, Tafariin (2005:182) immoo bakka saddeetitti qooda. Isaaniis, afwalaloo jaalalaa, afwalaloo geerrarsaa, afwalaloo hojii, afwalaloo amantaa, afwalaloo jilaa, afwalaloo fottoo, afwalaloo mirrisaafi afwalaloo nama du'eef weeddifaman jechuun qooda.

Gooroowwan afwalaloo keessaa tokko kan ta'e faaruudha. Faaruun walaloo miira faarfannaa yookaan galateeffannaatiin guuttamee jiruudha. Namni tokko yeroo waan tokko faarsu waan faarsu sana jaalatee, mararfatee faarsa. Faaru (weedduu) haala lamaan qoodnee ilaaluu ni dandeenya. Isaanis, faaru (weedduu) ammayyaafi faaru

(weedduu) aadaati. Faaruun (weedduun) ammayyaa meeshaa muuziqaa ammayyaa waliin qindaa'ee kan dhiyaatu ta'ee, bifa barreefamaan baratamuu kan danda'uudha.

Faaruun (weedduun) aadaa ammoo yeroo marallee yoo ta'uu baate meeshaa muuziqaa aadaatiin qindaa'ee kan dhiyaatu ta'ee afaaniin qofaan dhalootaa dhalootatti daddarba. Faaruun yookiin weedduun aadaa kunis dirqama meshaa muuziqaa hin barbaadu (Nagarii,1995) akkasumas Misgaanuun (2011:70) Encyclopida Britanica (1993, vol.11) wabeeffachuun yemmuu ibsu faaruun (sirbi) bakka lamatti qooddama. Isaanis: faaruu (sirba) aadaafi faaruu (sirba) ammayyaati. "Song can have one of the types of these: Song and folk song" jechuun addeessa.

Walumaagalatti, akka yaada jarreen kana lamaan irraa hubannutti faaruun iddoo gurguddoo lamatti qoodamuu isaati. Isaanis, faaruu aadaafi faaruu ammayyaa akka ta'a.niidha. Faaruun aadaa kunis, ergaa qabiyyee isaarratti hundaa'uun gosa hedduutti qooddamuu ni danda'a. Isaanis, faaruu waaqaa, faaruu dachee, faaruu loonii, faaruu amantii, faaruu jaalalaa, faaruu abbaa, faaruu haadhaa, faaruu daa'immanii faaruu boo'ichaa, faaruu hiriya, faaruu fardaa, faaruu biyyaa, faaruu roorroo jechuun qoqqooduu ni danda'ama. Faaruun kun gareedhaanis ta'ee dhuunfaadhaan ni faarfama.Faaruun kamiyyuu dhimma (ergaa) isaa bu'uureffachuun hurruubummaa ni qaba. Walumaagalatti faaruun miira faarfannaafi galateeffannaan guutamee kan mul'atuufi haala faaruun sun faarfamuun kan dhaga'amuudha (Fedhasaa, 2013 f.54).

Oromoon faaruu isaatiin kan hin ibsanne hin jiru. Yaada kana Finnegan, "songs can be used to report and comment on current affairs, for political pressure, for propaganda, and to reflect and mould public opinion (Finnegan, 1970, f.270) jetti. Yaadni kunis faaruun haala yeroo irratti yaada kennuuf dhiibbaa siyaasaaf hawaasa dadamqsuuf kan gargaaru ta'uu isaa addeessa. Haaluma kanaan gosawwan faaruu aadaa isaa keessaa kan uummatni Oromoo gootummaa goota isaa ittiin ibsatu faaruu gootatiini. Kunis kan hawaasa kessatti namoota addadurummaan hojii gaarii hojjetanii uummata isaanii irraa diina faccisuun gaggeessaa turan ittiin jajuuf akkasumas ammoo warren faallaa isaan kanaa dalagan ammoo ittiin qeequuf kan gargaaruudha.

Faaruu ngootaa bifa garagaraan ni ibsama. Kunis, akka Misgaanuun (2011, 71-76) ibsetti, raawwiiwwan seenaa ta'iiwwan yookaan gochaalee hawaasa tokko keessatti raawwatamaa turan bifa walalootiin kan ibsamaa turan kan bakka bu'u agarsiisa. Isaan kunneenis bifa sirbaa, geerrarsaafi kkf weedduuwwan raawwiiwwan seenaa ibsu gaafa jennu aadaa, afaan amantii dinagdee, siyaasafi kkf hawaasni tokko akkamitti gaggeeffamaa akka ture barsiisuu, madda asii dhufee saba tokkoo maal akka fakkaata ture ibsuuf gootummaa hawaasni karaalee waraana, sabboonummaafi kkf maal keessa akka ture dhaloota itti aanutti dabarsuuf jiru ibsachaa fayyadamuun waan garaa isaa keessa jiru ibsachuun fayyadama.

Faaruu ngootaa kaayyoo faarfamuufis ni qaba. Kunis, humnaan hawaasa sochoosuufi dadammaqsu waan qabuufi. (Misganuu 2013, 73). Innis, kanneen yeroo darbe keessatti gootummaan bu'aa gaarii hawaasa isaatiif buusan faajii isanii olkaasuufi kanneen amma keessa jiran ammoo miira yookiin onnee isaanii dadammaqsuuf, hoo'isuuf, banbansuuf, akkasumas gara fuula duraattis akka isaan cimanii galma isaanii gahan mul'ata gootummaafi dhoksaa gootummaa ifatti mul'isuudha. Kana malees kanneen hawaasa keessatti lugna ta'anillee akka isaan jagnooman faajii warra goototaa kaasnee ittiin onnachiisuudha.

Akkasumas (Misgaanuun, 2011 f.11) yeroo ibsu, faaruun gootaa faaruwwan kanneen keessaa tokko ta'ee akka diinni too'annaa gootaa (waraanaa) harka galuuf qabatamaan gootota warren darban kanneen fakkeenyummaa qaban waliin walbira qabuun kakaasuufi onnachiisuudha jedha. "War songs are songs that are composed and practical to initiate the warriors to control the enemies. These songs can pairs warriors who have already passed away" jedha.

Faaruu ngootaa kunis yoomessa keessatti faarfatamu qaba. Kanas faaruun yonaan weedduun gootaa lola dura gaggeessan waraana cimanii akka lolaniifi jajjabeessuuf gargaara. Waraana booda ammoo hoogganaa waraanaa yookaan loltuu diina isaa moo'e faarssuuf gargaara. "Before the war an encouragement to the leader or to the warrior to go and fight on encouragement which is intensified on the battle field, after the war praise for the victorious leader or warrior" jedha (Misganuu, 2011:86). Walumaagalatti, ergaa

uummatni Oromoo faaruu kanaan gootota dirree qabsoorratti wareegaman kan hawaasa jidduutti hojii gaarii hojjechuun iddoo guddaa qaban maqaa isaanii olkaasuun akka faarsan dubbataa ture (Misgaanuu, 2011:86).

1.2 Ibsa Naannoo Qorannichaafi Haala Jireenya Uummataa

1.2.1 Naannoo Qorannichaa

Akka qabsaa'aan yeroo saanaa kana amma lubbuun jiran haaj Abdulsamad Kadiir kaa'anitti, Qorannoon kun kan gaggeeffame Godina Baalee aanaa Sawweenaa ganda malkaa Miicaa keessatti yoo ta'u, Godinni baalee godinaalee Oromoyaa keessatti argamtu keessaaishee tokko taatee magaalaa gudditiin godina kanaa magaalaa Roobee jedhamti. Godinni kun naannoolee fi godinaalee Oromiyaa addaaddaatiin marfamtee (daangeffamtee) kan argamtu yoo ta'u, isaanis, bahaan Mootummaa Naannoo Sumaalee, dhihaan godina lixa Arsii, kaabaan godina Harargee lixaafi Harargee bahaa, akkasumas kibbaan godina Booranaafi Gujiitu naannessee (daangessee) argama. Egaa qorataanis aanaa godinni kun of-jalaaa qabu keessaa ishee tokko kan taate aanaa Sawweenaa keessatti qorannoo isaa gaggeessee jira. Sababni guddaan qorataan iddoo kanarratti qorannoo isaa gaggeessuuf murteesseef maatiin goota kanaa, ilma goota kanaa kan ta'ee! kan isa wajjiin qabsaa'an namoota gooticha kana wajjiin qabsaa'an kanneen amma lubbuun jiranfi namootni gooticha kana beekan, bakka kanatti waan argamaniif qoratiichi iddoo kanarratti qorannoo isaa gaggeessee jira.

Aanaan sawweenaa naannoo fi aanolee godinichaatiin daangeffamtee argamti. Isaanis, bahaan mootommaa naannoo sumaalee, dhihaan aanaa jaarraa (aanaa gololchaa), kaabaan aanaa laga hidhaa (aanaa beeltu) kibbaan aanaa ginniiriin marfamtee (daangeffamtee) argamti . Qorataanis qorannoo isaa kan gaggeesse akkuma armaan olitti ibsame noonnoo Oromoyaa, Godina Baalee Aanaa Sawweenaa ganda miicaa jedhamu bakka maatiin, maanguddoonni, namoota gootichi kun wajjiin turanfi bakka namoonni gooticha kana sirriitti beekanitti kallattiidhaan qorannoo isaa kan gaggeesse yoo ta'u haalli teessuma lafaa aanaa kanaa gadi dhooqqataa (low land) kan ta'e, lafa bu'aa cehiin itti baayyatu, lafa gaarreen qabdu, lafa dhooqqataa diriiraa darbee darbee kan qabdu, labbeen gaaraa kan qabduufi mukkeen gaggabaaboo qore-qabeeyyii, darbee darbee ammoo birbirsaa,

gaattiraa, halloo, ajoofi wkf kan keessatti argaman yoo ta’u haalli biyyee lafa kanaa ammoo irra caalaan isaa dhakeeyyii (biyyee cirrachaa) kan qabdu ta’uu isheeti.

Haalli qilleensa ishee gammoojjii oo’aa ta’ee giddu-galeessaan hanga digirii seelishiyeesii 33/34 jidduu kan oo’u yoo ta’u laggeen yeroo bonaa addaan citu muraasa ta’an ni qabdi. Kana jechuun laggeen kunniin sanaa isaanii eeggatanii yeroo roobaa kan guutaniifi kan yaa’an yemmuu ta’u yeroo roobni addaan citu bonaa addaan citanii kan gogan ta’uu isaati. Lageen kaneen keessaa lagni guddaan sanaa roobaafi yemmuu roobni aanaa gololchaa (aanaa jaarraa) roobe guutu laga dhaaree kan jedhamuudh. Lagni kun hanga tokko laggeen kaawwan caalaa kan turuufi laga hawaasni yeroo bonaa hanga tokko itti fayyadamuudh. Sababni isaa aanaa jaarraa irraafi aanuma ofii keessaa rooba rooberratti hundaa’ee bishaan waan argatuufi. Bineensotni bosonaa aanaa kana keessatti argaman ammoo kanneen akka Leenca, Qeerrensa, Bosonuu, gadamsa ,Waraabessa, Jaldeessa, Qamalee, Weennii, Tagrii, Booyyee, Illeettii, Jeedalafi kanneen kana fakkatantu jira jedhu maanguddoon H/abdulsamad Kadiir.

1.2.2 Haala Jireenya Ummataa

Akka Aadam Tiinnaa Jaarraafi Muusaa Haaj Aadam saaddoo kitaaba isaanii kaassatti (2004) ibsanitti, Aadaan Oromtichaa kan sirna gadaa, kan yaa’aa, kan gadaa muudaa, kan dhaddachaa, kan lallabaa, kan jaarraa, kan buttaa, kan sirna malkaafi obaa, kan fuudhaafi heerumaa, kan ijoolleefi dubartii, hanga gumaa lubbuu namaattiifi kkf kan qabuufi ittiin jiraachaa kan ture yoo ta’u, Oromoon sirnuma aadaa ofiitiin dhimmasaa kan laallatu ta’uu lafa kaa’u. Egaa yaaduma kana bu’uura godhachuudhaan, ummanni aanaa sawweenaa illee akkuma saba biroo saba ummata Oromoo keessaa isa tokkoo fi 99% dhaan ummata amantaa musliimaa qabuudha. Ummanni kun ummata aanaa horsiisee bulaafi aanaa gammoojjii oo’aa keessatti jiruufi jireenya isaanii gaggeeffataniidha. Baayyinni ummata aanaa sawweenaa ammoo 7501 akka ta’e eeru hojjetaan bulcuunsa magaalaa aanaa Sawweenaa obboo Ahmadleeysi ni ibsu. Oomishinni midhaanii baayy’innaan hin oomoshamu. Sababni isaas, gammoojjii oo’aa waan ta’eef sanaa roobaa irratti xiyyeeffatee roobni yoo roobe oomishni midhaanii kanneen akka Boqqoolloo, Mishingaa, Xaafii, darbee darbee shuqoofi qamadiitu oomishama jedhu maanguddoon Aliyyii Kadiir.

Akka Haaj Abdulsamad Kadiir ibsanitti, aadaan mallattoo sabaa (uummataa) kan ta'e eenyummaa saba keenyaati. Aadaan eenyummaa (mallattoo) saba tokkoo ta'e kun kan ummata ibsuu fi kan uummatni tokko ittiin adda bahu calaqqisiistuu namaa kan ta'eedha. Kana jechuun qabeenya miidhagaa aadaa miidhagaafi kunuunfamuu qabuuudha. Aadaan ummata aanaa sawweenaa akkuma aadaa gaarii ummata biroo aadaa nyaataa, aadaa uffataa, aadaa sirna fuudhaafi heerumaa, aadaa walgargaaruufi waliin hojjechuu, aadaa sirna gumaa muruu (baasuu) kkf qabu. Aadaawwan kanneen uummanni yoomessa isaa eegee kan itti fayyadamuufi ittiin walii abboomamu (ittiin wal-bulchu) akkasumas safeeffatee wal kabajee ittiin jiraatuudha. Aadaa sirna gumaa muruu fi aadaa fuudhaafi heerumaa yoo fudhanne aadaa ummanni ittiin walkabajee fi walsafeeffatee ittiin jiraatuufi waljiraachisuudha. kana yoo jennu haala jiruufi jireenyaa keessatti akkuma wanti gaariin jiru wanti yartuuniis jirti waan ta'eef uummatni aadaa kanatti fayadamee obsaan, wal safeeffachuun, kabajaan wal-dhagahuun, ilaafi ilaameedhaan aadichaaf iddoo guddaa kennaa kan kabajee guddifachaafi kunuunfachaa jiruudha.

1.3 Ka'umsa Qorannichaa

Uummanni Oromoo ummata bal'innaafi ummata lafa biyyattii bal'inaan qabatee akka jiru qorannoon kanaan dura taasifame ni mul'isu.

Akka Asmarom (1973:5) ibsetti “In the historic analysis of Africa the Oromo held the special position that they are the most expensive societies in record” jedha. Haa ta'uu malee ummanni Oromoo gosoota fookiloorii hedduu qabatuus bal'inaafi gadi fageenyaan qorataniis faayidaa hawaasummaaf hin oolle.

- Kana ilaalchisuun Mulugeetaa (1997) Baye (1986:4) wabeeffachuun yoo ibsu “the Oromo are one of the major peoples of Ethiopia with a very rich history and culture. They are however one of the least studied people of their site” jedha. Kana jechuun fookiloorii Oromoorratti qorannoon gaggeeffame tokkollee hin jiru jechuu miti. Keessattuu jarraa kudhasalgaffaa walakkeessaa jalqabee afoola Oromoorratti misiyoonotaan, imaltootaa fi lammiilee biyya keessaan akka qorataman Fekadenibsuun seenduubee qorannoo kanarratti tuqameera. Namootni muraasnis itti guuttata digirii jalqabaa fi lammaffaan qorannoo fookiloorii

Oromoo keessaa afoola gara addaaddaatiin xiinxalaniiru. Haata'uu malee qorannoo dhuudhaa Oromoo, keessattuu afoolawwan “gootota Oromoon” walqabatee qorannoon gaggeeffame baayee hafa. Kanaafuu, qorannoon kunis kan gaggeeffame firiiwwan fookiloorii kan hin xuqamneefi xiyyeeffannoo kan hin argatin keessaa xiinxala ergaa afoolawwan “gooticha Oromoo Huseen Bune” bu'uureffata. Walumaagalatti qorannoon kun gaaffiiwwan bu'uura armaan gadii deebisuu nidanda'a.

- Seenaan Jeneraal Huseen Bune maal fakkaata?
- Gosoonni Afwalaloo maal faadha?
- Faayidaa Geerarsi gootummaa keessatti qabu maali?

1.4 Kaayyoowan Qorannichaa

Hojiin tokko hojjetamuuf kaayyoo qabaachuun dirqama ta'a. Akkuma kana qorannoo tokko gaggeessuuf kaayyoon barbaachisaadha. Haaluma kanaan kaayyoowwan qorannoo kanaa kaayyoolee gurguddoo lama qaba. Isaanis, kaayyoo gooroofi kaayyoo gooreedha.

1.4.1 Kaayyoowwan Gooroo

Kaayyoo gooroon qorannoo kanaa ergaa afoolawwan gooticha Oromoo Huseen Bune godina baalee aanaa Sawweenaa xiinxaluudhaan ragaalee dhalootni dhufu dhimma itti bahuu barbadanii ooluu danda'uufi qorannoo itti aanuuf (namoota mata duree walfakkaataa irratti) dalaguu barbaadaniif gumaacha gochuu ta'a.

1.4.2 Kaayyoowwan Gooree

- Seenaan Jeneraal Huseen Bune maal akka fakkaatu ibsuu.
- Gosoota Afwalaloo addaan baasuu.
- Faayidaa Geerarsi gootummaa keessatti qabu ibsuu.

1.5 Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoon kun qaamolee adda addaaf akka fayyadu amanama. Isaan keessaa muraasni kan armaan gadii ta'u:

- Namoota ergaa afoolawwan “gooticha Oromoo Huseen Bune” baruu barbaadaniif yaada ifa ta’e kenna.
- Dirree qorannoo xiinsammuu, xiinhawaasaa, aadaa, seenaa, amantiifi kkf namoota gadi fageenyaan qorannoo gaggeessuu barbaadaniif ka’umsa ta’uu danda’a.
- Hawaasichi jila kana deebisee akka hubatuufi dagaagsuu akkasumas, kunuunsuu kakaasuu ni danda’a.
- Dabalataanis waajjiraaleen aadaafi Tuuriizimii sadarkaa sadarkaan jiran afoolawwan gooticha kanaa tajaajila adda addaaf akka oolchaniif gargaaruu ni danda’a.
- Dhumarratti afoolawwan gootichaa amma jiru kun dagatamuu, jijjiiramuufi baduu waan danda’uuf galmeessanii ol kaa’uun dhaloota dhufuuf tursiisuuf gargaara. Afoolawwan gootichaa kana jedhame afoolawwan gootichi ofii isaatii jedhuufi qaamni biroos kan jedhuudha.

1.6 Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun bakkaafi ergaadhaan daanga’ee kan qoratamee jira. Bakkaan daanga’e yemmuu jedhamu qorannichi kan qoratame godina Baalee Aanaa Sawweenaa ganda Miicaa keessatti ta’ee, odeeffannoo dabalataaf aanuma kana ta’ee iddoo teessoo isaa kan taate lafa jiddoo booruu gaara goonii gafarsaa jedhamtee waammamturrayis odeeffannoon qoratichaan fudhatamee jira. Lafti (bakki amma jedhamte tun) bakka gootichi kun baayyinnaan taa’ee qabsaa’eefi qabsoo jalqabaa itti eegale Addeellee Jiddoo Booruu kan jedhamtu. Iddoon kunis ganda kanaaf dhiyoo kan taate akkasumas, yeroo gootummaa isaa sana bakka buufata gooticha Huseen Bune Daraaraa waan taatef odeeffannoo haqa qabeessafi dhugaarratti kan hundaa’e argachuun danda’amee jira. Kunis namoota yeroo ammaa kana lafa eerame sana jiraatan kan gooticha kana sirriitti beekan irraa odeeffannoon kun fudhatamee jira.

Daangeffamni qorannoo kanaa inni biroo ammoo ergaa afoolawwan “gooticha Oromoo Huseen Bune” xiinxaluu jechuun daangeffamee kan adaamsifame yoo ta’u bu’uuraan gosoota fookiloorii keessaa afoola, gosoota afoolaa keessaa bifa afwalaloo, gosoota afwalaloo keessaa geerrarsa, geerrarsa bifa adda addaatiin dhiyaatan, sirboota bifa adda addaatiin dhiyaatan, faaruufi kanneen kana fakkaatan ergaa gootummaa, jagnummaarratti

kan xiyyeeffateefi qobsoofi lolaan ofis ta'ee maatii isaa, akkasumas uummata keessaattu saba Oromoo Baalee sirna hakuucmaa jalaa baasuuf kan raawwatame ta'ee, afoolli kunniinis isama kanarratti kan nannaanna'an akka ta'e mul'isu. Gosoota fookiloorii kanneen biroos ilaaluun walbira qabuun osoo qoratamee jiraatee gaarii ture. Haata'uu malee, yeroofi maallaqa jiru xiyyeeffannoo keessa galchuun haala kanaan bakkaa fi ergaan daangeffamee qoratamee jira.

1.7 Hanqina Qorannichaa

Qorannoon kun ergaa afoolawwan “gooticha Oromoo Huseen Bunee” Godina Baalee Aanaa Sawweenaa xiinxaluurratti xiyyeeffata. Qoratichi adeemsa qorannoo isaa gaggeessaa yemmuu ture keessatti rakkoolee armaan gadiitu isa muudate.

Qorataan hojii idilee isaa osoo hojjetuu qorannicha waan gaggeesseef haqinni yeroo isa muudatee ture. Kana malees, bakki hojii idilee qorataa fi iddoon kitaabilee wabii irraa argatu fagoo (hiiqxuu) waan ta'eef meeshaalee qorannichaaf quubsaa ta'an argachuu hin dandeenye. Akkasumas, yeroo qoratichi odeef-himtoota irraa odeeffaannoo funaanuuf baherratti odeef-himtootni dursanii gatii odeeffaannoo gaafachuu isaaniti. Kunis, qorataan baajeta mataasaa isaatiin socho'aa waan tureef baajetn illee rakkoo biraati. Kun immoo baadiyyaa keessa miilaan deemuun maanguddoota argachuun baayyee dadhabsiisaadha. Sababni isaallee maanguddoonni ragaa qorannoo kanaa kennuu yookaan himuurratti agartuu ta'an (maanguddootni ragaa kana sirriitti kennuu danda'an) gara ooyruu (maasii) isaanii, gara loowwan isaanii, gara kaloo isaanii, gara galchaa isaanii hojjechuu deemuu ni danda'u. Keessattuu aanaan kun aanaa horsiisee bulaa waan taateef maanguddoon dhimma kanaaf barbaadamu kun sababa godaansaatiin naannoo duraan itti argamu irraa loowwn isaa fudhatee fagaatee lafa loowwn isaatiif bishaaniifi margi itti argatu waan deemaniif iddoo isaan jiranitti deermanii haasofsiisuufi beellama qabachuun hojii kana galmaa gahuu keessatti gahee olaanaa qaba. Egaa hanqinnoonni armaan olii kunniin akkuma tuquun yaalame yeroofi baajeta waan barbaadaniif qorataa qorannoo kana gaggeesse iraatti dhiibbaa guddaa yoo fidaniyyuu qoratichi furmaata mataasaa lafa kaawwatee hanqinoota kana cinaatti dhiisee odeeffannoo barbaade argachuuf guyyaa yaadetti deddeebi'ee deemuudhaan maanguddoota barbaade beelamachuun odeeffannoo argachuun qorannoo isaa gaggeessuun keesa bahee jira.

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

2.1 Maalummaa Fookiloorii

Hiika fookiloorii ilaalchisee hayyoota dirree qoranoo kanarra jiran hunda kan tokko taasisufi amansiisu hin mul'tu. Kanarraa ka'uun qorattootni dirree qorannoo kanaa hiika fookilooriif kennuu caalaa wantoota fookilooriin ofkeessatti hammatu tarreessu (Dunden, 1965:3, Dorson, 1972:2) Bara 1846 keessa jecha "Folklore" jedhu yeroo jalqabaaf kan itti fayyadame fookilooristii biyya ingilizii kan ta'an William John Tomas jedhamuudha. Wantootni fookilooriin ofkeessatti hammatu haala raawwii wantootaa, haala hawaasummaa, jilaa fi sirnasaa, duudhaa, amantaa sagada, sirba, dubbii qoolaafi wkf jechuun tarreessu (Dorson 1972:1, Oring 1986:61, Fekade 1991:2). Gama biraatiin hayyuu Leach (1996) kitaaba qopheessite keessatti hiika fookilooriif hayyoonni fookiloorii Ameerikaa digdamii tokko keessaa hiika adda addaa akka itti kennan ibsitee jirti (1996:398-403). Hiika kana kan kennan keessaa kudha afurii gadi kan hin taane ibsa itti kennanii jiru (Fekade1991:3). Gama biraatiin fookilooristiin Ameerikaa Dundes (1965) fookilooriin kan hammatu jechuun gara gosoota jahaatamaa tarreesseesera. Hayyuun Leach fookilooriif hiika kennan jettee tarreessite keessaa sadeen isaanii akka fakkeenyaatti fudhatamaniiru. Jalqabarratti hayyoota hiika fookilooriif kennan keessaa Waterman (1996) jedhamu yoo ibsu "Folklore is the art form, comprising various types of stories, proverbs ,saying, spells, songs, incantations ,and other formulelas, which employs, spoken language as its medium (cited in Leach 1996). Fookilooriin aartii ta'ee, watoota akka oduu durii, mammaaksa, jechamoota, faaruuwwan, qoricha adda addaafi kkf kan hammatuufi afoolaan kan daddarbu ta'uu hubachiisa. Gama biraatiin Mis hiika fookiloorii yoo kennu: The entire body of an cient popular beliefs, customs, and traditions, which have survived among the less educated elements of civilized societies until today. It thus includes fairy tales, myths and legends, superstitions, Festivalrites, traditional games, folksongs, popular sayings, arts, crafts, folkdance and the like (cited in Leach 1996).

Hiika hayyuu kanaarraa wanti hubatamu fookilooriin kuufama aadaa, amantaa, duudhaafi kkf kan hawaasa hin qarroomne biratti hanga har'aa argamu ta'uufi watoota akka oduu

durii, raagoo, afseenaa, amantii, jila, tapha aadaa, afwalaloo, jechamoota, aartii duudhaafi kkf kan of keessatti qabatuudha. Inni sadaffaan hayyuu “Espinosa” Folklore , or popular knowledge, is the accumulated store of whata man kind has experienced learned, and practiced across the ages as popular and traditional knowledge as distinguished from so called scientific knowledge” jechuun ibsa (cited in Leach 1996). Gama biraatiin, Sims and Stephens (2005:8) fookiloorii yoo ibsu, fookirooriin karaa alidileen waa’ee addunyaa, mataa ofii, hawaasichaa, amantii aadaa, duudhaa ofii jechaan ,muuziqaan ,gochaan, basiifataan, beekkumsa waliin baratamu akka ta’e addeessaniiru. Ibsa isaanii kanarraa wanti hubatamuun irra jiraatu duudhaan karaa hawaasaa dhaloota irraa gara dhalootatti baraa baratti kan daddarbu ,barsiifatni, amantaan, aadaan kamiyyuu fookiloorii ta’uu isaati. Jechi “Folklore” jedhu kun gosa ogummaa yookaan qorannoo ta’ee ni tajaajila (Fekade 1991:10) Kanaafis, qorannoo gama kanaan gaggeeffamuuf “Folklore” jedhamee waamame (Dundes 1965 :3; Dorson 1972:5)

2.2 Gosoota Fookiloorii

Fookilooriin firiwwan gurguddoo afuritti qooddama. Isaanis afoola (Oral literature), basiifata hawaasaa (social folk customs), raawwii aartii hawaasaa (folk performing art) fi watoota aadaa (material culture) dha. Qoqqoddii fookiloorii “Dorson” kana keessatti firii afoolaa jalatti Raagoo (oral narrative), Qareeyyii (Nitticism) fi afwalaloo (oral poetry) fa’a hammatamanii argamu (Dorson 1972:2; Fekade 1991:13).

2.2.1 Wantoota Aadaa (Material Culture)

Meeshaalee aadaa fedhii qabatamaa namootni wantoota aadaafi hawaasummaa ilaalcha addunyaaf qaban miidhagina ittiin ibsaniifi dandeettii uumuu isaanii kan ittiin ibsatan taasisuuf wanti ijaan argamuufi qabatamaan bakka bu’uudha.

2.2.2 Barsiifata Hawaasaa (social folk customs)

Barsiifanni namni yookaan hawaasni tokko dhimma tokko ta’ee jedhee itti yaadees ta’ee otoo itti hin yaadiin irra deddeebi’ee yoo raawwatu ,hojjetuufi dubbatu haaia sanaaf maqaa kennamuudha.

2.2.3 Raawwii Aartii hawaasaa (Folk performing art)

Hawaasni Oromoo yemmuu geerraru, yemmuusirba aadaa sirbu, yemmuu waaqeffatu, raawwilee kanneeniifi kan biroo irratti sochii adda addaatiin aartiin agarsiisuu qaba. Akka fakkeenyaatti kan sirba aadaa Orommo iddoo adda addaatti beekkaman yoo ilaalle kan akka geelloo, shubbisaa, shaggooyyeefi kkf raawwii aartii hawaasaa jalatti qo'atamuu danda'u.

2.2.4 Afoola

Hiika afoolaa osoo hin ibsin dura seenaa jechichaa ibsuun barbaachisaadha. Kitaabileen armaan dura maxxanfaman tokko tokko afoola kan jedhu isa “folklore”jedhuun bakka buusu (Asafaa 2009, Misgaanuu 2011). Asafaan kitaaba “Eela” jedhu keessatti fookilooriin afoola jedhamuu akka danda'u ibseera. Haaluma walfakkaatuun Misgaanuunis kitaaba “Dilbii” jedhu keessatti fookilooriin afoola yoo jedhu Afoolaan immoo ogafaan jechuun ibseera. Haa ta'uu malee Afoolli fookiloorii bakka bu'uu waan danda'uu hinfakkaatu. Qabatni isaaas afoolli kutaa fookiloorii keessaa akka gosa tokkootti waan fudhatamuufi (Dorson 1972). Afoolarratti hayyoota qorannoo gaggeessan keessaa Okwepho (1992:3) gamasaatiin afoola yoo hiiku “it is simply means, literature delivered by a word of mouth jedha”.

2.2.4.1 Gosoota Afoolaa

Afoolli gosoota heduu qaba. Heddumina isaarraan kan ka'es bakka tokkotti qoratanii waliin ga'uun rakkisaadha. Kanaafuu, afoola qorachuuf gosa gosaan qoqqooduun barbaachisaadha. Haata'uu malee hayyoonni qoqqooddii afoolaa irratti yaada walbuusu dhiyeessu. Haaluma kanaan walqabatee Zerihun (2000:28) Afoola bifa hoololoo fi walaloon himaman jechuun bakka lamatti qooda. Akkasumas akka yaada Finneganitti (1970 :12), afoolli dimshaashumatti karaa lamaan ilaalamuu kan danda'amu yoo ta'u, inni tokko kan nama hawwatan ta'anii dubbiidhaan yookaan hoololoon kan darban ,inni lammataa immoo kaneen bifa walaloofi yeedalootiin dhiyaachuu kan danda'uudha. Gama biraatiin Okwepho (1992:127 iddoo sadiitti qoodamuu ni danda'u. Sirbootaafi jechamoota (songs and chants), Raagoo (oral narratives) fi kanneen cimina

sammuumul'isan jechuun qooda. Bu'uuruma kanaan afoola bakka saditti qooduun dhiyaateera. Isaanis: Raagoo (oral narrative), Qareeyyii (witticism) fi Afwalaloo (oral poetry) dha.

2.2.4.1.1 Raagoo (oral narratives)

Jireenyi dhala namaa raagoo waliin walqabata. waa'ee taatee bara durii seenessuu sabseena dhagala'aa qabu ergaa tokko dabarsuuf dhugaarratti hudaa'uun kalaqamu yookaan dhugaarraa maqanii himamu. Walitti dhufeenya waaqaafi namaa, uumamaafi uumaa, naannoo isaa seenessu. Haala kanaan raagoon seenaalee sammuu keessatti qalaqamanii afaaniin himamuudha. Qabata kanaan, qabiyyeen isaanii hir'achaa, itti dabalamaa fijiijiiramaa deemu. Hayyootni duraan raagoo qoratan ulaagaa adda addaan qoodaniiru. Haalli qoqqoddii isaanii garuu garaagarummaa agarsiisa (Cerulli 1922) raagoo Oromoon maccaa bakka afurtti qooda. Sumner (1996) raagoo duraan gurmaa'an qorachuun akkuma cerulli bakka afuritti qoqqoda (hire). Sahalu (2002) raagoo Oromoo booranaa bakka saditti qooduun qorateera. Haala seekkoofi tapha ijoolleeti. Isaan kunis, tokko tokkoon haala armaan gadiin ibsamaniiru.

1. Oduu Durii

Oduu Durii jalqabaatiif kan walitti qaban obboleewwn lamaan William and Jacob ture. Oduun durii galgala maatiin walitti qabamanii wal bashannansiisuun kan raawwatamuudha. Kun kaayyoo isaa ta'uun adeemsa kana keessa dhaamsa biroos dabarfachuun ni danda'ama. Yaada kana Dorson (1972:53) "Folktales are told primarily for entertainment although they may have secondary and purposes" jedha. Akka yaada kanaatti Oduun durii nama bashannansiisuuf himama. Osuma nama bashannansiisus barnoota biroo argatu. Gorfamus.gorsa sana keessa dhaamsa barbaadame dabarsa. Namfakkiileen seenaa sana keessatti argaman waanuma namni addunyaa kana keessatti raawwachuu danda'u raawwatu. Yeroo teenyee dhaggeeffannu waanuma dhugaan raawwataa jiran nutti fakkaata. Gochi achi keessatti raawwatamu faallaa hariiroo (binary opposite) baay'ata. Akka fakkeenyaatti jiidhaa/gogaa, gowwaa/abshaala, jaalala/jibba--- jechoota jedhamaniin ijaaramu. Haala kana ilaalchisee Zarihun (2000:29) yemmuu ibsu, namfakkiileen oduu durii namoota addunyaa dhugaarra jiraataniin olitti mul'atuufi gocha

raawwatamu akkasumas barsiifata hawaasaa itti amanamuu danda'uudha. Kanaafuu, oduun durii jireenya namootaa guyyaa guyyaa waliin walitti hidhamu waan ta'eef dhimmoonni keessatti hammataman muudannoo sirna jireenya namootaa waliin walitti kan firoome ta'uu hubachuu dandeenya.

2. Raagoo (myth)

Raagamtaan wantootaafi gochoota osoo addunyaan kun bifa har'aa hin qabatiin dura raawwataman seenessa. Akka Mulugeetaa (1999) ibsetti raagamtaan wantoota hundumaaf madda odeeffannoo akka ta'ee fi aadaan barreeffamootaa osoo hin dagaagiin seenaan dhala namaa barreeffamaan osoo hin jalqabamin dura madda ragaa akka ta'etti ibsa. Haala walfakkaatuun Bartles (2000:29) yaada kana yoo dhugoomsu, "myth deals with the origin of man and his world" jechuun kaa'a. Maalummaa namootaa, beekkumsa qaban, waa'ee naannoo itti jiraatan raagamtaan ni odeeffa. Ummanni "dhugaadha" jedhee amantaan fudhatu marti raagamtaan odeeffama. Haala kana ilaalchisee Mulugeetaa (1999) hayyuu Campbell (1973) wabeeffachuun yoo eeru , " Religious, philosophies, arts, the social forms of primitive and the storic man, prime discoveries in science and technology, the very dreams that blister sleep boil up from the basic ring of myth" jedha. Dagaaginni saayinsiifi teekinoloojii osoo irra hin qaqqabin dura amantaan, falaasamni, aartiin akaakuun mala jireenyaa kan ittiin hiikoo argachaa ture raagamtaan ta'uusaa odeessa. Yeroo ammaas kan guddinni saayinsii hin qaqqabne raagamtaadhaan ibsama (achuma). Raagamtaan akaakuu hedduu qabaachuu in danda'a. Haata'uu malee, qabiyyeerratti huandaa'uun bakka sdiitti qooduun ni danda'ama. Isaanis: Raagamtaa uumamaa (creationmyth) Raagamtaa ergamootaa (deity myth)fi raagamtaa goobaangaleessaa (hero myth) faa dha.

a) Raagamtaa Uumamaa

Raagamtaan kun uumama waan tokkoo nu hubachiisa. Kana jechuun Waaqayyo akkamitti wantoota har'a addunyaa kanarratti mul'tan akka uume kan seenessuudha. Kunis, Wanti tokko akkamitti uumame har'a ijatti mul'atan laggeen, tulluuwwan, namni, lafti, samiifi kkf akkamitti addunyaa durii keessatti akka uumaman seeneffammota kanneen keessatti raagamanii jiru.

b) Raagamtaa Ergamootaa

Raagamtaa kanneen keessatti waa'ee gocha ajaa'ibsiisaa ergamootni Waaqaa namootaaf raawwatantu seeneffama. Ergamootni adeemsa jireenyaa isaanii keessatti jagnummaa agarsiisan, gocha boonsaa raawwatan, kan raagan raagamtoota ergamtoota jechuun ni danda'ama.

c) Raagamtaa Goobaangaleessaa

Gosti raagamtaa kanaa ammoo waa'ee namoota jaalala saba isaaniiif jedhanii wareegamanii seenessa. Goobaangaleessi kun namarraa adda ta'ee dhalachuu ni danda'a Barri isaan keessa dhalatan yeroo hawaasni rakkoo adda ddaa keessa galu ta'uu ni danda'a Kunis, yeroo dhalatu rakkoo saba isaatiif furmaata ta'a. Kanaaf ummatarraa addaan bahuun gocha jagnummaa raawwachuun furmaata qabatee deebi'uun amala goobaan galeessaati. Mulugeetaa (1999) Campbell (1973) wabeeffachuun akkas jedha “the standerd path of the myth logical adventure of the hero is a magnification of the formula represented in the rite of the passage sepapation, initiation, return with myth be named unclear unit of the mono myth” (1973:30). Yaadni kun amala goobaangaleessaa kan addeessuudha. Goobaangaleessichi adeemsa jireenya isaa keessatti hawaasarraa gargar bahuun gocha dinqisiisaa raawwachuun injifannoon deebi'uun maalummaa goobaangaleessichaa hubachiisa.

3. Sheekkoo

Sheekoon waa'ee addunyaa bineensotaa kan seenessuudha. Waltajjii seenaarratti bineensotni akka namootaa dubbatu, hojjetu, walbulchu, walgowwoomsuufi raawwii adda addaa hojjetu. Hyyuu afaanii kan ta'e, Zerihun (2000:29) yaada kana yoo cimsu yeroo baayyee bineensonni amala namaa gonfatanii akka namaa yeroo dubbatan ,nyaatan, dhugan, gaddan, wal lolan, wal jaalatan, haala waliigalteen gocha namaa dalagaan akka mul'atan ibseera. Sheekoo keessatti gocha dhalli namaa walirratti raawwatu kallatiin himuurra bineensotaan bakka buusuun kan seeneffamu ta'uu agarsiisa.

4. Afseenaa

Afseenaanwaan dabre tokkorratti hudaa'ee kan himamu ta'ee, yeroo naannoo murtaa'e tokkotti seenaa dhugaan raawwate keessaa fudhachuun kalaqni afoolaa itti dabalamee himamuudha. Kaayyoon isaas gaaffiiwwan yaadessaa deebisuufidha. Namni tokko seenaa dabarse keessatti hojiiwwan gaarii yookaan badaa ta'e tokko hojjechuusaaa mirkaneessuuf kan dubbatamuudha. Seenaa sana keessatti gochi raawwatame akkamitti raawwatame maaliif gaaffilee jedhaniif afseenaan deebii kenna. Gosti raagoo kun seenaa hawaasaa keessatti dhugaan raawwataman jedhaman raawwii seenaa qabeessa ta'erratti hudaa'uun waa'ee walitti bu'iinsa yookaan lola moototaa, saboota jidduutti ta'u godaansa ummataa, balaa uumamaa moggaasa naannoo, hundeeffama magaalotaafi kkf hima. Kunis, haqummaan jiraachuu isaa kan itti mikaneeffamu yeroo gochi tokko itti raawwate, haala, iddoo, akkasumas, namoota raawwatan waan eeruuf oduu durii irraa adda isa gochuu mala.

5. Tapha ijoollee

Tapni ijoollee kan ijoolleen haala jireenyaa naannoo isaanii ittiin barataniidha. Akkasuma sodaafi yada isaanii karaa nagaa ta'een akka ibsatan kan gargaaruudha. Haala kanas, Fedhasaa (2013 hayyuu Cass (1972) jedhamu wabeeffachuun tapha ijoollee ilaalchisee yaada itti aanu kana jedha.

Play is the work of children. It consists of those activities performed for self amusement that have behavioural, social and psychomotor rewards. It is child directed and the rewards come from within the individual child. It is enjoyable and spontaneous. Play is an important part of the child development. Through play children learn about colors shapes, cause and effect, and themselves. Besides, cognitive thinking, play helps the child learn social and psychomotor skills. It's a way of communicating joy, fear, sorrow and anxiety (Fedhasaa (2013 hayyuu Cass (1972)

Akka yaada kanaatti taphi ijoollee raawwii dhuunfaa isaanitiin amala gaarii horatan, jabina sammu argatanfi hawaasarraa barataniidha. Kana malees, karaa ittiin fedhiisaanii ibsataniifi aariifi dhiphuurraa walaba ta'aniidha. Karaa biraatiin taphni ijoollee miira walmorkii ijoollee keessatti uumuudhaan ofitti amanamummaan hariiroo gaarii garee hawaasaa waliin akka qabaatan kan godhuudha.

2.2.4.1.2 Qareeyyii Afoolaa (Witticism)

Jechi “qareeyyii” jedhu isa afaan ingiliziitiin “witticism” jedhu bakka bu’a. Qareeyyiin gosa afoolaa bifa gababbinaan qindaa’ee sammuu qaruuf fayyada. Kunis, boca gabaabaan kurfaa’uun gosoota afoolaa biroorraa adda ta’a. Jechoota muraasatti gargaaramuun ergaa bal’aa dabarsa. Qareeyyiin haala salphaan waan wal xaxaa ta’e dabarsuun sammuu namaa bal’isee akka yaadu godha. Innis, damee aadaa kan ofkeessatti qabatudha. Innis: Mammaaksa, Hiibboo, Ciigoofi jechama fa’i. Isaan kanneenis tokko tokkoon ibsamaniiru.

1. Mammaaksa

Mammaaksi gosa qareeyyii keessaa isa tokko ta’ee bu’aa bahii jiruufi jireenya ilma namaa haala uumama ta’een kan ibsuudha. Mammaaksi himoota gaggabaaboo ogummaan guutamaniidha. Haala kanas Misgaanuu (2011) Mieder (1989) eeruudhaan yoo ibsu “A proverb is a short sentence of wisdom” jedha . Haaluma walfakkaatuun “proverb is a sentence or phrases which briefly and strikingly expresses some recognized truth or shrewed observation about practical life and which has been preserved by oral tradition” jechuun hiika

Mammaaksi yaada sabni tokko haqa jedhee kan muuxannoo jireenyasaa keessatti itti jiraataa tureefi dhaloota itti aanuuf ni tajaajila jedhee waan amanu himoota gaggabaabootti gargaaramuun dubbii afaaniin daddabarsuudha. Oromoon “ittoon soogidda malee, dubbiin mammaaksa malee hin mi’aawu” jedha. Haalakana Achebe (1962:6) “ prover are the palm oil with which words are eater” jedha. Kana jechuun mammaaksi kan dubbii mi’eessu ta’uu hubannaa. Kana malees, mammaaksi dubbii fida, dubbiis fixa akkauma jedhamu jaarsoliin waltajjii araaraa irratti hedduu ittuma fayyadamu. Mammaaksi jechoota gabaabaafi miidhaginaan beekkama. Jechoota muraasa filachuun fayyadama. Haala kana Dorson (1972:119) yoo cimsu mammaaksi akkaataa dubbii bifa gabaabaa ta’een yaada bal’aa xiinxaluuf kan nama affeeruudha. Akkasumas, waa barsiisuufi murtii kennuu keessatti caaseffamee akka mul’atu eera. Gabaabumatti iyyaafannoofi xiyyeeffaannoo dandeettii qooqaan mul’isu fayyadama.

2. Hiibboo

Hiibboon gosa afoolaa keessaa isa tokko ta'ee, dorgommii gareewwan lama jidduutti raawwatamuudha. As keessatti sammuu daa'immanii qaruuf naannoo isaanii akka beekan gochuuf dandeettiin yaaduu isaanii akka bal'atuuf, amalaafi bifa namaa, bineensotaafi uumamaa akka hubataniif haala gaaffiifi deebiin kan dhiyaatuudha. Yaada kana Misgaanuu (2011), Stain and Urdang (1967) eeruun "Riddles are puzzling questions passed as problems to be solved or gussed" jechuun hiika. Hiibboon haala gaaffiifi deebiin dhiyaatee dandeettii afaanii, yaaduu namaafi cimina sammuu isaa kan qoruudha. Kunis, unkaa gabaabaa kan qabuufi garee lama gidduutti kan taphatamu yoo ta'u tokko kan gaafatu kaan ammoo kan deebisu yookaan kan tilmaamuudha. Kana malees Dundes (1965) akka ibsutti, hiibboon gaaffii nama deebii waan gaafatamu hin beekne qoruufi dogoggorsiisuuf (confusing) dhiyaatu jechuun ibsa Bu'aan inni hawaasa Oromoo biratti qabu kanumaan walqabata. Sammuu daa'imaarraa kaasee hanga nama guddaatti dadamaqsuuf, guddisuuf yaada tokko bal'isanii ibsuuf, waa'ee namaafi naannoo akka hubatan gargaara. Yaada kanas Finnegan (2012:125) akkas jechuun ibsiti.

Riddles have the function of relieving people from anxiety. That is they normally allivate anxiety.in addition ,they are to test and prove one's intellectual ability. Moreover, they have socializing function. Above all, their reinforcement function of basic societal values is worth monitoring (Finnegan2012:125)

3. Ciigoo

Ciigoon jecha yookaan gaalee yookaan hima hiika mul'ataafi dhokataa qabu ta'ee, kan himoota yaada walqabataa qaban lamaan himamuudah.Innis dubbii dacha, soorgoofi sookoo qaba. Dubbiin dacha bo'oo dhumaarratti kan argamu yoo ta'u, bakka argamu sanatti duraa fi duubaan hiika kenna. Ciigoo keessatti hiikni ifatti mul'atu soorgoo jedhama. Hiika fuullee kana argachuuf hima bo'oo jalqabaafi itti aanu sana waliin xiinxaluudha. Hiikni dhoksaan ammo keessa dhokatee jirummoo sookoo yoo ta'u, innis hiika dubbiin dacha qofaa dhaabbatee laatudha. Asirratti wanti hubatamuu qabu dubbii dachaa akkuma jirutti xiinxaluudha. Ciigoo keessatti jechi yookaan gaaleen dubbii dacha jedhame sun ofumaasaa hiika lamaaf gumaacha.

2.2.4.1.3 Afwalaloo

Afwalaloon gosa afoolaa ta'ee waa'ee waan tokkoo bifa walalootiin kan himamuudha. Haala kana hayyuu Okepwho (1992) kitaaba "African oral literature" jedhu keessatti waa'ee afwalaloo yoo barreessu walaloofi yeedaloon qindaa'ee dhiyaachuu agarsiisuuf "songs and chants" jedhee kan moggaase fakkata. Kana malees afwalaloon walaloo hawaasaa ta'ee kan abbummaa dhuunfaa hinqabne afaaniin darbuudha. Haala kana ilaalchisee Fekade (1991: 86) yoo ibsu, Afwalaloon dalagaan akkasumas haalli dhiyeenya isaa yeroo hedduu afaaniin kan darbu walaloo uummataati jechuun ibsa. Gama biraatiin afwalaloon gosa aartii yeroo durii kaasee kan jiruufi dhalli namaa baroota dheeraaf gaddaafi gammachuu, hawwiifi fedhii, haala jiruufi jireenyaa, muudannoo isaanii haala adda addaan itti weeddisaniifi faarsaa turan jechuun addeessa (Zarihun 2000: 73). Haala walfakkatuun Fekade (1998: 10) yaada kana yoo dhugoomsu "oral poetry is an enjoyable escape from reality, such as injustice, disasters, poverty etc" jedha. Walumaagalatti uummatni yeroo bara durii kaasee waa'ee gootummaas ta'ee bu'aa bahii jireenyaa afwalaloon ibsataa tureera jechuun nidanda'ma .

Dhalli namaa adeemsa jireenyaa keessa abba ogummaalee hedduu ta'eera. Ogummaan isaa kunis dur yeroo jabana dhagaatii jalqabee haga ammaatti jijjiirama garagaraa kan mul'isaa jiruudha. Yeroo waliin hojjiifi waliin jiraachuu jalqabee kaasee dhalli namaa ergaasa karaalee garagaraa dabarsataa ture. Har'as dabarfachaa jira. Karaalee kanneen keessaa tokko walaloodhaan yaada ibsachuudha. Umriin ogwalaloo tilmaamatti umrii afaanii waliin walqixa ta'a. Duraan osoo qaroominni hinjiraatiin dura wanti hunduu afaaniin ture. Ogummaa, beekkumsaafi falaasamni dhala namaa hunduu dhaloota irraa dhalootatti kan darbaa ture afaaniini.

Dhimma kanaan walqabatee (Coyle 1991: 977) jabana barnootaan duraafi jabana barnootaan boodaa jechuudhaan bakka lamatti qooda. "Chronological viewpoint, tradition has two stages, what one might call the preliterate and post literate or pre industrial or post industrial" kunis bara barnootni hinturreefi bara barnootni jiru jechuudha. Bara barnootni hinjirre keessa ogummaawwn dhala namaa kan dhalootaaf ittiin olkaa'amanis ta'ee kan ittin dhalootatti darbaa turan afaaniini. Afwalaloonis

ogummaalee kanneen keessaa tokko ture. Afwalaloon gosoota adda addaa ofkeessaa qaba. Innis, geerrarsa, weedduu, sirba, faaruu, eebba/abaarsa dhadannoofi wkf. Akuma afwalaloo kunniinillee birkiilee baayyee ofjalaa qabaachuu danda'a. Ta'us qabiyyee kana keessatti gosoota afwalaloo kanneen gabaabinaan haala itti aanuun dhiyaataniijiru. Kunis, hayyootni qoqqooddii afwalaloo kan iddoo adda addaatti qoqqooduun qoqqooddii gara garaatiin qoratani jiru. Qoqqooddiin armaan gadii kunis akkaataa qoqqooddi Zalaalam jalatti ramadamuu ni danda'uu waan ta'eef, (Zalaalam 2003) qoqqooddi kan jalatti akkataa armaan gadiitiin taa'ee jira. Isaanis:

1. Weedduu

Weedduun walaloo aariin guutameedh. Namni tokko hawaasa keessatti jaallate dhabuu ni danda'a. Waana barbaade argachuuf gufuun itti baayyachuu nidanda'a. Yeroo kana aariidahaan guutamee weeddisa. Rakkoo xiinsammuusaa ittiin ibsata. Xiiqii keessa galees ejjennoo fudhachuuf dhaadata. Miira Kana hundaayyuu weedduun calaqqisiisuu danda'a. Faayidaa weedduu ilaalchisee Warquufi Kaawwan (1993:119) yoo ibsu, weedduun kan jaalalli qabe abdii jaalalaa isa qabsiisa, Hiyyummaafi gadda keessa jirurraa addaan bahuuf, hadhaawaa jireenya gadadoofi gadaantummaa keessaa bahuufi kkf kan ittiin calaqqisiisu jechuun ibsa. Haala kanaan weedduun gosa adda addaatti qoodama. Isaani: weedduu durbaa, jaalalaa gootummaa fi wkf ta'uu ni danda'a. Weedduun yeroo baayyee dhuunfaan weeddifama. Akka aadaattis badaa sochii qaamaa waliin wal hinqabatu. Dhimmi garee onnachiisu jiraannan garuu weeddifamuu nidanda'a. Walumaagalatti weedduu walaloo aarii, ibsuuf tarkaanfii fudhachiisuu ta'uu isaa sirbaa fi faarurraa adda ta'a. Kanaafuu walaloon tokko weedduu jedhamuuf miirri onnaa'ummaa mul'isu jiraachuu qaba.

2. Sirba

Sirba Jechi "sirba" jedhu kun sochii qaamaa akka ta'eetti beekkamuu danda'a. Haa ta'uu malee, sochii qaamaa osoo hintaane walaloo yeedaloon sagaleeffamee hurruubummaan dhugoomuudha. Sochiin qaamaa garuu sirba osoo hintaane maqaa ittiin beekkamu qaba. Innis, hurruubbii jedhama. Naannoo oromiyaa keessattis hurruubbii gosa adda addaatu argama. Akka fakkeenyaattis shaggooyyee, dhiichisa, mirrisa, geelloo, kumkummeefi kkf

maqaa dhahuun nidanda'ama (Fedhasaa 2013). Egaa sirbi walaloo yeedaloon weelliifamu yemmuu ta'u, sochiin qaamaa immoo hurruubbii yeedaloo sanaa wajjiin deemudha. Kanaafuu sirbi hurruubbiin walqabata jechuudha. Sirbi dhimma sirbamuuf irratti hundaa'uun gosoota adda addaatti qoodama. Gosti kunniinis: Sirba jaalalaa, sirba cidhaa, sirba hojiifi kkf dha. Qoqqooddiin kunis, waan inni sirbamuuf irratti bu'uuruun raawwatama. Kunis, dhimma jedhamuuf sanaan walqabachuun waltajjii sirbamuun dhugooma. Kana malees, sibootni kun yoomessa keessatti sirbamanis niqabu jechuudha.

3. Eebba

Aadaa Oromoo keessatti eebbiifi abaarsi baayyee beekkamoodha. Hawaasichi duudhaafi aadaa ofjidduutti qabu kabachiisuuf amanamummaa walii walii isaaniif qabus ittiin cimsuuf kan balleesse ittiin ifachuu, kan gaarii raawwate ammoo ittiin jajjabeessuuf eebbaafi abaarsatti fayyadama. Akka Dirriibaa (2012:69) kitaaba “ ilaalcha Oromoo” jedhu keessatti bara safuun eegamaa ture waaqeffataan, bakka dhaabbatee eebbiserra dhaabbatee hinabaaru. Bakka dhaabbatee kakate irra dhaabbatee waaqaaf hinwareegu, Safu ibsu. Kanarraa wanti hubatamu eebbiifi abaarsi iddoo fi yeroo itti gaggeeffamu qaba jechuudha. Kana malees, Warquufi Kaawwan (1993: 52) maanguddoo wabeeffachuun eebba yoo ibsu, Eebba jechuun Waaqa kadhachuudha. Waaqayyo immoo yoo kadhatan marga, bishaan, hormaata, bultuma, nagaafi kkf nama fida jechuun hiika itti kenneera.

4. Dhaadannoo

Akka ilmi gooticha Oromoo kanaa Haaj Kamaal Huaeen Buneefi qabsaa'aan yeroo sana gooticha kana wajjiin qabsaa'e maanguddoo haaj Abdulsamad Kadiir ibsanitti, Dhaadannoon bifa hoololoofi walalootiin kan dhiyaachuu danda'u ta'ee, dhaadannoon gootummaadhaan, onnaa'ummaadhaanfi xiiqiidhaan kan guutameedha. Namni tokko hawaasa keessatti yookaan ammoo gareen tokko hawaasa keessatti quuqaa qabaachuu ni danda'a. Bakka yookaan wanta barbaade yookaan wanta hawwee dhabe yookaan wanta jibbe tokko ofirraa ittisuuf (of irraa hambisuuf) yookaan ofirraa kaasuuf wanti isa ittise yoo jiraate keessa isaatti itti dhaga'amee, yaadda'ee gaddee, roorroo dadhabee, hacuccaa baachuu jibbee (dadhabee) miira onnaa'ummtiin xiiqqi keessa galee mirga hiyyummaa sabaa jalaa bahuuf, haala jiruufi jireenyaa keessatti hadhaa jireenya gadadoofi

gadaantummaafi hakuuccaa, cunqursaa sabaafi dhuunfaa jalaa bahuuf bifa jagnummaafi gootummaan guuttameen kan dhaadatamuudha. Haala kanaan dhaadannoon adeemsota, haalota, gochoota, ilaalchota fedhii yookaan hawwii, hojii faayidaa hawaasaa tokkoorraa hawaasa biroo wajjiin qabaniifi wkf haala jiruufi jireenyaa keessatti mul'atan walbira qabuun dhiibbaan mirgaafi hakuuccaa yoo raawwate haala raawwii kana irraa ka'uun ofirraa finciluuf murannoofi kutannoon dhadacuun diinarratti bobba'uudhaan raawwii keessa galanii gootummaa isaanitiin lolaniifi injifannoodhaan lolaniifi dhaadatanii galuudhaan ofirraa dhoorgu. Kana keessatti gareen onnachiisu jiraannaan caalaatti dhaadannoon olka'aniifi diinarratti injifannoofi olaantummaa argachaa deemuudhaan diinarra oolani injifannoodhaan biyya isaanii, uummata isaanii, lafa isaanii, mirga daa'ima isaanii, duudhaa isaanii, safuu isaanii, seenaa isaanii, aadaa isaanii, jiruufi jireenya isaanii keessatti haara galfannaa, akkasumas misooma isaaniifi walumaagalatti bilisummaa isaanii mirkaneessanii Dhaadannoodhaan gara biyyaafi maatii isaanii deebi'u. kana keessatti miirri onnaa'ummaa mul'isu jiraachuu qaba.

5. Geerrarsa

Geerrarsi afwalaloo Oromoo keessaa isa tokko yoo ta’u bakki inni itti geerraramu baayyeedha. Isaanis, lafa daboo, iddoo cidhaa yookiin iddoo waamichatti geerraramuu ni danda’a. Geerrarsi sababa adda addaaf geerraramuu nidanda’a. Dhageettii keessoo isaanii, aartii, gaddaafi gammachuu qaban ittiin baafatu.kana malees, tokko ajjeesee geerrara, kaan ammoo yaalee waan milkaa’uu dhabeef aariin geerrara. Tokko qabeenyaan yoo geerraru, kaan ammoo dhabee deegarratti geerrara. Kanaafuu, gerrarsi dhimma adda addaaf geerrarama jechuudha. Asafaa (2004) walaloo jaarsoo waaqoo bu’uura godhacuun “geerrarsi meeshaa Oromootni bu’aa bahii jireenyaafi diddaa gabrummaa ibsuuf, akkasumas booree baafachuuf dhimma itti bahamu ta’uu isaa addeesseera”. Haaluma walfaakkatuun Addisuu (1990) “geerrarsi Oromootaaf afwalaloo eenyummaafi biyyummaa isaanii akka ta’etti ibseera”. Geerrarsi miira onnaa’ummaa, gammachuu, gadda, xiiqifi kkf kan guuttameedha. Namni tokko gammachuusaa yookaan gaddasaa geerrarsaan ni ibsata. Akka kanaan geerrarsi, gosoota adda addatti qoodama. Kunis, qabiyyeerratti hundaa’uun geerrarsa ajjeesaa roorroo, daboo, faarfannoofi duulaa jechuun iddoo shanitti qoodama. (Warquufi kaawwan 1993:39).

2.3 Faayidaa Geerarsa haala adda addaa keessatti dhiyaatan

Geerrarsi afoola keessaa isa tokkoofi goota faarsuuf kan ummanni dhimma itti bahuudha. Kana jechuun oromoon wanti inni geerrasaan hin ibsine hin jiru. Geerrarsi bifa walaloon kan dhiyaatuufi qalbii namaa raasu, Kan nama kakaasu, isa waa’ee ajjeechaa hin yaadne illee gara duulaatti isa kan harkisu yoo ta’u geerrarsawwan hedduun baroota dheeraaf akka barreeffamee dhaloota itti aanuuf hin dabarre dhoorkamuu qofa osoo hin taane waarri amma tokko beekaniiyyuu akka dagataman godhamanii turan (Misgaanuu2011:73-74).

Geerrarsi dhimmoota akka roorroo, gootummaa, dhaadannoofi kkf ibsachuuf kan hawaasni Oromoo itti fayyadamuudha. Yaada kanaan walqasiisuun Asafaan (2004:84-85) (Cerulli 1922, and baxter 1986 , Sumner 1997) wabeeffachuunn akkana jedha. “Gerarsa as a genre is usually identified as a collective noun encompassing the Oromoo oral poetry of hunting, war and historical and political events”. Yaadni walii gala kun kan ibsu geerrarsi maqaa waliinii afwalaloowwan dhimmoota akka adamoo, lolaa, seenaafi

siyaasaa ta'uu isaati. (Asafaa 2004:86) geerrarsa aadaa (traditional) akka ibsutti, geerrarsa lolaa 'historical song' Cerulli (1922:100) Sumner (1997:39) "gosti geerrarsaa kun yeroo ammaa geerrarsa walabaa (tradition) jedhamuuyyuu yeroo duraanii daanga'aa'contemporary' jedhamuun beekamaas tureera jedha." Geerrarsi dhimmoota geerraramuuf irratti hundaa'uun iddoo garagaraatti qoodamu. Kanas kitaabni Abarraafi kanneen biro (1992:52-69) dhimmoota geerraramurratti hundaa'uun geerrarsa kan ajjeesaa, kan komee, kan mormii kan cabsituu, kan milkaa'uu dhabuu, kan raajii, geerrarsa akeekkachiisaa, geerrarsa ciigoo, geerrarsa jajuu, geerrarsa faaruu, geerrarsa ilma xinnaa, geerrarsa nama hidhamee, geerrarsa bara himuu, geerrarsa haala jeeqamaa ibsuu Asafaan (1986:85) Mohaammadiin wabeeffachuun akana jedha:

“geerrasa shakkiifi geerrarsa gaabbii jechuudhaan bakka kudha jahatti qooda. Kanaan walqasiisuun *Cerulli argues that gerarsa is a poetic expression through which Oromo Warriors are celebrated 'by recalling their ancestors and praising their kin on both their fathers and mothers side, where as far sa is a raising song by individual warrior' (Cerulli, p.58, Mohammed, 1994:12, Asefa, p. 85)*

Yaadni kun kan ibsu kan hawaasni Oromoo firoota isaanii goota turan maqaa dhahuudhaan ittin jajataniifi akkasumas kan gootichi ittiin of-faarsu jechuudsha.

Kanuma ilaalchisuun ergaa qabiyyeen geerrarsa armaan gadii dabarsanirratti hundoofnee geerrarsa iddoo adda addaatti qooduun ni danda'ama.

2.3.1 Maalummaa Seenaa jireenyaa (Biography)

Seenaan jireenyaa seenaa mataa mataa ofii namoonni yookaan seenaaa namoota biro ta'uu ni danda'a. Seenaan akka walii galaatti iddoo lama gurguddootti qoodamaa. Seenaan jireenyaa haala armaan olii kanaan dhiyaachuu danda'u dirqama seenaa jireenyaa kan namootaa qofa jechuu miti. Seenaa jireenyaa kan wantoota adda addaa kan akka mana barumsaa, dhaabbataafi kan hawaasaa barreessuun ni danda'ama. Seenaan jireenya namaa kan dhuunfaa yookaan kan nama biroo ta'uu ni mala. Seenaa jireenya dhuunfaa namni barreessu tokko seenicha jalqabaa hanga dhumaa seenessuun dhugaarratti hudaa'uun barreeffama. (Maddi kitaaba afaan Oromoo kutaa 9ffaafi 10ffaa).

2.3.1.1 Seenaa jireenya Dhuunfaa

Namni tokko waa'ee mataa isaa, eenyummaasaa, eessatti yoom, akka dhalate, haala kamiin akka guddateefi amma haala akkamiirra akka jiru namootni biraa dubbiisaanii akka hubatan gochuuf kan barreeffamuudha.

2.3.1.2 Seenaa jireenyaa kan nama biroo

Namni tokko waa'ee seenaa jirenya nama biroo eenyurraa, eessatti, yoom, akka dhalatee haala kaniin akka guddateefi ammas haala maalii irra akka jiru namootni biraa dubbisaanii akka hubatan gochuuf kan barreeffamuudha. Haaluma kanaan seenaa jireenya dhuunfaa kan “gooticha Oromoo jeneraal Huseen Bunee” akka armaan gadii ta'a.

BOQONNAA SADI: MALA QORANNOO

3.1 Dhiyaatina Qorannoo

Hayyoonni malleen qorannoo adda adda akka jiran himu. Kana keessatti haalli dhiyaannaa (the research approach) qorannoo adeemsa qorannoo tokko keessatti guutumaan guututti tokko ta'uu yoo baatanillee hanga tokko walitti dhiyaatina niqaba. Kanarraa ka'uun haalli dhiyaatina (the research approach) qorannoo kanaa adeemsa qorannoo kan hordofeefi ulaagaalee qorannoon keessa taree hojii dhuga-qabeessata'eefi ragaa haqa-qabeessummaan isaa mirkanaa'e kan bu'uureffate ta'e kan qophaa'eedha.

Adeemsa qorannoo kanaa keessatti qorannoon kun kan dhiyaate Godina Baalee Aanaa Sawweenaa Ganda Malkaa Miicaa keessatti ragaa qabatamaan bira gahameefi sadarkaa odeeffannootiin (Odeef-himtootarraafi barruulee firoommii qorannichaatii deeggaramee) kan gaggeeffameedha.

3.2 Mala Qorannoo

Hayyoonni malleen qorannoo adda addaa akka jiran himu. Isaan keessaa tokko mala qorannoo akkamtaayookiin qulqullinaa (qualitative) ti. Addunyaa (2010:60) hayyoota Tim (2002)fi Sigh (2007) wabeeffachuun malli akkamtaa, haalli jiruufi jireenya hawaasichaa yookaan amala hawaasa sanaa akkaataafi bifa inni qabuufi qabata isaa akkasumas maal jechuu akka ta'e kan ittiin xiinxalamu ta'uu ibsa. Haaluma kanaan qorannichis mala kana fayyadamuun mala qorannoo ibsaa hojiirra oolcheera. Malli qorannoo ibsaa hiika bu'uuraa ibsuufi tarreessuun maaltu akka ta'e, maaltu akka ta'aa jirukan ittiin adda baafannu akka ta'e ibsaniiru (Alamuu 1994:148, Dastaa 2002 Addunyaa 2010:62).

Kanaafuu kaayyoon qorannoo kanaa inni ijoon xiinxala afoolawwan “ gooticha Oromoo Jeneraal Huseen Bune” xiinxaaluu waan ta'eef, qorannoo kana keessattis odeeffannoon argame lakkoofsaan osoo hintaane jechootaan ibsamaniiru.

3.3 Madda Ragaalee

Maddi ragaalee qorataan fayyadame madda odeeffannoo ragaa Tokkoffaafi madda ragaa lammaffaadha. Maddi ragaa qorannoo kana keessatti qorataan faayyadame irra caalaatti madda ragaa tokkoffaa dha. Kunis, qoratichi kallattiidhaan madda ragaa tokkoffaa kanatti fayyadamuuf imaluufi madda ragaa tokkoffaa kana beellamachuun qaaman argamuufi qaamaan argachuun sirriitti kan itti fayyadameedha. Kana jechuun madda ragaa tokkoffaa kana keessatti ilma gooticha kanaa kan ta'eefi qabsoo kana keessatti jalqabaa hanga dhumaatti kan gooticha (abbaa isaa) kana wajjiin kan ture, firaafi maatii gooticha kanaafi maanguddoota isa sirriitti beekanifi gooticha kana wajjiin hanga dhuma qabsaa'an maanguddoota Godina Baalee Aanaa Sawweenaa Ganda Malkaa Miicaafi hojjeetoota Waajjiraa keessattuu Waajjira Aadaafi Tuurizimii aanaa Sawweenaati.

Qoratichiis kallattiidhaan qaamaan namoota kana biratti argamuun iddoo namoonni kun jiraatanittii argamuun gaaffii qomaa gaafachuun ragaa fudhatameedha. Kunis qoratichi yeroo dheeraaf deddeebi'ee namoota seenaa gooticha kanaa beekan afaaniin gaafachuun odeeffannoo (ragaa) qabatamaa kan qindeeffateedha (maddi ragaadeeffannoo kanaa Haaj Kamaal Huseen Bune gaafa guyyaa 22/06/2008 ganda malkaa miicaatti, Haaj abdulsamad Kadiir guyyaa 22/07/2008 ganda Booddittiitti, Huseen Hulle guyyaa 7/04/2008 ganda Cophiitti, Aliyyii Umar guyyaa 7/04/2008 ganda Cophiitti, Abdullaahii Muhaammad guyyaa 20/05/2008 ganda Hammeeyyiitti, Muhaammad Huseen guyyaa 29/08/2008 ganda Qalqalchaatti, Kadiir sheek Xaahir guyyaa 29/08/2008 ganda Qalqalchaatti namoota maqaan eerame kaneen biratti qaamaan argamuun gaaffii afaanitiin odeeffannoon kun qoratichaan kan funaanameedha. Dabalataanis hojjetoota waajjira aadaafi Tiiriizimii aanaa Sawweenaa obboo Ahmad Xaahaafi Ahmad Abdallaa guyyaa 25/08/2008 ganda miicaa waajjira aadaafi Tuuriizimii aanaa Sawweenaatti qaamaan argamuu qoratichi ragaasaa funaanuuni.

3.4 Adeemsa Funaansa Ragaalee

Qorannoo kana gaggeessuuf madda odeeffannoo Lamarraa odeeffannoon walitti funaannameera. Isaanis madda ragaa Tokkoffaafi Madda raga Lammaffaadha.

Maddi raga tokkoffaa mala garaa qorannoo dirree bahanii odeeffannoo guuruu yemmuu ta'u, maddi raga lammaffaa mana kitaaba keessa seenuun matadurichaa waliin kan walitti dhufeenya qabusakatta'uu kan adeemsifameedha. Gara hojii qorannoo dirreetti bahanii hojii qorannoo osoo hin gaggeessin dura mana kitaabaa keessatti argamuun hojiilee dirree qorannootti hojjetamuu qabu haala adeemsaafi tartiiba isaa yaaduufi wixinuun barbaachiisaadha.

Akaa yaada hayyuu Mac Donald (1972:208) tti, "Namoonni baay'een jechuun gara naannoo aadaan badhaadhatti deemuun waantota barbaachiisaa ta'an hedduu argachuu ni danda'u. Haata'u malee odeeffannoo hojii dirree seeraan waraabamee kan jalqabu mana kitaabaa keessaa kan jiru minjaala irratti dubbisa irraatti akka ta'e ibseera.

3.4.1 Filannoo Naannoo Qorannichaa

Qorannoon kun kan gaggeeffame godina Baalee Aanaa Sawweenaa ganda Malkaa Miicaa keessatti. Sababni gandii kun itti filatameef gandii kun ganda "gootichi Oromoo Huseen Bune" keessatti dhalateefi guddate waan ta'eefi. Akkasumas, ganda gootichi hojii gootummaa isaa itti mirkaneesseefi bakka maatiin, ijoolleen, oboleessiifi oboleetiin, firrii, namoonni isa wajjiin qabsaa'aniifi namoonni isa beekan itti argamaniidha. Egaa qoratichis qorannoo isaa iddoo kanatti qaamaan argamuun qorannoo isaa geggeessee jira. Kaayyoon guddaan iddoon qorannoo kanaa filatamee "gootichi Oromoo Jeneraal Huseen Bune" naannoo kanatti argamu waan ta'eefi. Kun ammoo seenaafi gootummaa gooticha kanaa qorachuufi gootummaan isaa akka seenaatti galmaa'ee akka ta'uufi hawaasa keessaa bahee hawaasaaf madda ragaa ta'ee akka qabamee taa'uuf waan barbaadameefi. Walumaagalatti seenaan gootichaa akka ifa bahu waan barbaadameef iddoon kun filatameera.

3.4.2 Filannoo Hirmaattotaa (Iddatteessuu)

Qoratichi hirmaattota qorannichaa kan filate mala iddaatteessuu garaa garaa lama fayyadamuudhaani. Malleen iddaatteessuu kunis iddaatteessuu akkaayyoo (purposive sampling) fi mala iddaatteessuu darbaa dabarsaa (snow ball sampling) dha. Haala kanaan qoratichi mala iddaatteessuu akkaayyoo kan filate namoota afoolawwan yookaan ammoo

afwalaloowwan goonni kun fayyadamu, yookaan namoonni isa wajjiin qabsaa'an, hawaasni naannoo sanaafi kanneen kana fakkaatan jedhan yookaan itti fayyadaman (ittiin dhaadatu/tan) nibeeku jedhee itti amane filate. Akka yaada hayyuu Kumar (1999:162) tti yaadni kun, qorataan mala iddaatteessuu akkaayyoon odeef-kennitoota filatus qorannicha fiixaan baasuuf odeeffannoo gaarii kennuu kan danda'an jedhee yoo itti amanee ta'uu hubachiisa. Malli iddaatteessuu inni lammaffaa qoratichi filate mala darbaa dabarsaati. Mala iddaatteessuu kanas Addunyaa (2010: 67) hayyuu Densombe (2007) wabeeffachuun yoo ibsu,

“With snowball sampling the sample emerges through a process of reference from one person to the nexest” jedhe. Kanaafuu qoratichis bu'uuruma kanaan odeef-kennitoota waa'ee afoolawwan goota kanaa beekan namoota (maanguddoota) bakka sana jiraatan keessaa kaayyoo qorannichaa galmaan gahuu kan danda'aniifi hirmaattota kanaan eeruu kennameen tokko waan beeku himuun isa biratti dabarsuun kanneen filatamaniidha. Haala kanaanis hojiirra osoo hin oolchin dura odeeffannoo kennitoota kana argachuuf dursa hojjeetoota waajjira Aadaafi Tuurizimii Aanaa Sawweenaa waliin mariin taasifameera. Waajjirichis Odeeffannoofi ragaalee ofbiraa qaban kennuufi deeggarsa barbaachisaa ta'e ifa ta'anii kennuuf heyyamamoo erga ta'anii booda deeggarsa godhaniiru. Haaluma kanaan qorataan turtii hojii aloolaa (fieid) turtii guyyaa jahaa (6) guyyaa 25/03/2008 hanga guyyaa 30/03/2008 tti tureen namoota odeeffannoo yookaan ragaa qabatamaa waa'ee Jeneraal Huseen Huneefi afwalaloowwan isaarratti hubannoo qaban dhiira 27, durba 17 walitti 44 irraati (haasofsiisuun) bifa af-gaaffiitiin fayyadamuun miti carraadhaan ragaa kan funaaneedha. Kunis, odeeffannoo af-gaaffiidhaan (haasofsiisudhaan) funaaname qoratichi gara barreeffamaatti kan jijjiire akkaatuma looga naannoo isaanitti dubbataniin fayyadamuun barreefamatti kana jijjiirrame yoo ta'u, jechoota ifa hintaane (hubannoo namaarratti rakkoo uumuu nidanda'u jedhamee) yaadame ammoo hiika jechootaa yookaan jibsoo jalatti galanii hiikni kan itti kennameedha. Inni biroo ammoo madda ragaa lammaffaa odeeffannoo waajjira aadaafi tuuriiziimii aanaa Sawweenaa barreeffamaan jirutti fayyadamuun qoratichi ragaa funannatee jira. Adeemsa kana keessatti sagalee afwalaloowwanii qoratichi dhaggeeffate tokko tokko loogawwan isaanii eeguudhaan akkuma looga naannoo isaanitti gara barreeffamaatti jijjiirramee jira.

3.4.3 Akaakuwwan Ragaalee

Qorannoon kun madda ragaalee argamee irraa kan xiinxalame yoo ta'u akaakuun ragaalee qorannoo kanaa qoratichi fayyadamee Afoolawwan gooticha kanaa xiinxale kanneen armaan gadiiti. Isaanis: waajjira Aadaafi Tuurizimii Aanaa irraa dookumentii argame, seenaa gabaabaa bara gootni kun boqote qophaa'ee harka namoota isaa wajjiin qasaa'an harka jiru, namoota (gootota) gooticha kana wajjiin qabsaa'an kanneen amma lubuun jiran, fi ilma goota kanaa (ilmas kan isaan wajjiin qasaa'es) kanaarraa odeeffannoo argameefi kitaabilee wabii qorannoo kanaan walqabatan irraa kanan argameedha. Akkasumas namoota gooticha kana sirriitti beekaniifi kitaabilee adda addaa fi qorannoo mataduree walitti dhiyaatu irratti hojjetaman fi kan kana fakkaataan akaakuwwan ragaalee kana ta'uun hojiirra oolaniiru.

3.5 Meeshaalee Funaansa Ragaalee

Qorannoo kana keessatti ragaa funaanuuf meeshaaleen garaa garaa hojiirra olaaniiru. Irra caalaatti garuu meeshaaleen funaansa ragaa kanaaf oolan meeshaalee akka argaa dhageettii ta'an kan akka kaameeraa, suuraa, teeppii sagalee waraabbiifi vidiyoodha. Meeshaalee kanneen keessaas odeef-kennitoota eeyyamsiisuun suuraan deeggaramuuf yaalameera. Odeeffannoon haala kanaan walitti qabame gara barreeffamatti kan jijjiirame yoo ta'u suuraaleen muraasni raawwii kana agarsiisan waraqaa qorannoo kana keessatti hammatamaniiru.

3.5.1 Af-gaaffii

Qorannoo kana keessatti malli odeeffannoo sassaabuuf hojiirra oole inni jalqabaa af-gaaffiidha. Haaluma kanaan qorannoo kanarratti gaaffileen afgaaffii kanaa hojii qorannoo adda addaa kitaabileefi namoota adda addaa gorsaa, Hiriyootaafi kaawwan irraa yaadota mariin argaman walitti qindaassuun qophaa'aniiru. Kunis af-gaaffiwwan caaseffamaafi miti-caaseffamaa ta'aniidha. Af-gaaffiin caaseffamaa bu'uura gaaffichaan deebii argachuurratti kan xiyyeeffatan yemmuu ta'an, af-gaaffiin miti-caaseffamaa ta'an immoo akkaataa hubannoo, beekumsaafi muuxannoo odeef-kennitootaan ibsi kennameefiira.

Karaa adda addaan kan dhiyaataniidha. Bu’uura kanaan af gaaffiiwwan kun qorannichaaf odeeffannoo gahaa ta’e argamsiisuuf murteessoo turan. Dabalataanis, adeemsa af gaaffii keessa yaadota deebii keessa ka’an dabaluun gaaffilee dhiyeessuun kan danda’ame yoo ta’u, yeroo hojii qorannoo irra deddeebi’amee geggeeffamu adeemsa qorannoo keessatti qaawwa uumuun kan guutan gaaffileen dhiyaatanii deebii argataniiru.

3.5.2 Ilaalaa hirmaachuu (Participant Observation)

Qorannoo kana keessatti ilaalaa hirmaachuun hojii qorannoo kanaa caalaatti qabatamaa taasisuu irra darbee dhugummaa qorannichaa mirkaneessa. Hojii qoratichaa kana keessatti iddoo fi naannoo isaa ilaalaa hirmaachuun hojiilee adda addaa qoratichi raawwate keessaa isa tokkoodha. Hojii qorannoo kanaa keessatti odeef- kennitoota gooticha kana beekan obboo Huseen Hulleefi Aliyyii Umar wajjin ta’uun gaafa guyyaa 7/04/2008 ganda Cophiitti argamuun lafa gootichi kun taa’efi gootummaa isaa itti mirkaneesse gaara Goonii Gafarsaa jedhamu dhaquun qoratichi lafichatti qaamaan argamuun daawwaachaafi gaaffii afaaniitiin ragaa isaa kan funaannateedha. Dabalataanis sirab gootummaa mul’isan yeroo shamarran ganda Cophii shamarran kudha lama ta’anii sirbaniifi cabsaa cabsaa sirbichaa keessatti shamarran afur cabsaa walaloo sirbichaa kan duraa, afur ammoo isa itti aanu yoo jedhan isaan hafan afran ammoo jalaa qabuun kan sirbamu qoratichi gaafa guyyaa 24/05/2008 guyyaa 30/05/2008 titti erga beellamatee booda guyyaa beellamaa eeggatee guyyaa 30/05/2008 ganda cophiitti sirba gootummaa kan shamarran olitti eeraman kunniin yemmuu sirban qorataan qaaman argamee daawwachaafi gaaffii afaanitiin odeeffaannoo kana kan funaaneedha. Akka fakkeenyaatti sirbi jedhame kun boqonnaa afur fuula 52^{fn} jalatti fakkeenya lama jedhee kan taa’e ta’uu isaati. Kana malees odeef-kennitoota Aadaafi Tuuriizimii Aanaa Sawweenaa wajjin seenaa Goota kanaa qaamaan argamuun ragaa barreeffamaan taa’e irraa seenaa isaanii (gooticha kanaa) argannee mari’annee jirra.

3.5.3 Marii garee (Target Group Discussions)

Jechi “marii garee” jedhu maqaa adda addaa qaba. Innis af gaaffii garees ni jedhama. Marii garee irratti odeef- himtootni waliin bakka tokko ta’anii dhimmoota gaaffii kaasan

irratti gaaffii walii walii isaanii akka wal gaafachuu danda'aniif ni gargaara. Akkasumas yeroo marii tokko keessatti odeeffannoo baay'ee walitti qabuuf qoraticha ni gargaara.

Odeef-himtootni yaada irraanfatan akka wal yaadachiisaniifis ni gargaara (Dawson, 2002) mariin garee qorataanii fi odeef- kennitoonni filataman bakka tokkotti wal arganii waliin marii geggeessuuf waan barbaachisuufi. Kanarrattis qorataan odeef- kennitiitaaf mata duree qorannoo isaa irratti yaada akkamii akka isaan qaban baruuf carraa ni kenna (Ruane, 2005). Akkuma beekkamu mariin garee gosa kanaa baayyina miseensaa garee tokkoo namoota torbaafi sagaliin kan ijaaramu ta'ee, haaluma kanaan mariin garee kan gaggeeffame garee sadi kan baayyinni garee tokkoo namoota sadi sadi qabuun ijaaramee waliigalli bayyina namootaa digdamii tokko kan ta'een ijaaramee mariin gaggeeffamee jira. Kana jechuun tokkoon tokkoo garee sadeen ijaaramanii miseensa torba kan qabuun ijaaramanii walii walii isaanii akka walgaafachuu danda'aniifi wanta dagatame walyaadachiisaa mariin gaggeeffamee qoratichi ragaa isaa funaanatee qorannoo isaa gaggeessee jira. Kunis, waa'ee seenaa Jeneraal Huseen Buneefi afwalaloowwan inni fayyadameefi namoonni biroo fayyadaman kan boqonnaa afrafaa jalatti xiinxalaman marii garee booda qoratichaan fudhatamee jira.

3.5.4 Waraabbii (Recording)

Qorannoo kana keessatti hojii seenaa gootichaa kana irra caalaa qaaamota biroof ifa taasisuuf jecha hojii seenaa gootummaa isaa ifa godhan irratti sagaleen waraabbii sagaleetiin qindaa'ee odeef- kennitoota gooticha beekan irraa fudhatamee jira. Kunis, dhaga'aa, ilaalaa fi dubbachaa kana qindaa'ee dha.

3.5.5 Qindaa'inna Qorannichaa

Waraqaan qorannoo kun boqonnaalee shanitti qoodamee kan dalagameedha. Haaluma kanaan boqonnaa jalqabaa keessatti seenduubee qorannichaa, ka'umsa qorannichaa, kaayyoowwan qorannichaa, barbaachisummaa qorannichaa, daangaafi hanqina qorannichaatu dhiyaate. Boqonnaa lammaffaa keessatti sakatta'aa barruulee firoommii adda addaatu jira. kutaadhuma kana keessatti yaadni beektonni adda addaa mata duree kana ilaalchisee waan jedhantu xiinxalameer lafa kaa'ame. Boqonnaa sadii keessatti

ammoo qorataan malleen qorannoogargaaramee dalagetu ibsame. Boqonnaa afur keessattillee Afoolawwan “gooticha Oromoo Huseen Bunee” funaanametuu xiinxalamee taa’e. Haluma kanaan qoratichi rakkoolee muudatan kanneeniif boqonnaa dhumaa keessatti fala kaa’uun hojii isaa xumuuree jira.

BOQONNAA AFUR: XIINXALA RAGAA “AFOOLAWWAN GOOTA OROMOO JENERAAL HUSEEN BUNEE”

4.1 Seenaa Gabaabaa Jeneraal Huseen Bunee

Akka ilmi gooticha kanaa Haaj Kamaal Huseen Bunee ibsanitti, Jeneraal Huseen Bunee Abbaa Isaa Bunee Daraaraa Godaanaa fi haadha isaa Hawaa Badhaasoo Bariisoo Irraa bara 1898 A.L.H Godina Baalee Aanaa Sawweenaa ganda Jiddoo Booruu gaara Goonii Gafarsaa Jedhamu jalatti dhalate. Jeneraal Huseen Bunee akkuma Ijoollee baadiyyaa kamiittuu hanga umriin isaa gaa’eleef ga’utti maatii isaatiif tajaajila irraa eegamu kennaa kan turee fi erga umriin isaa gaa’elaaf ga’ee booda maatii godhachuun loon horsiisee fi gaagura hidhachuun jireenya isaa geggeessaa ture. Jeneraal Huseen Bunee Abbaa fi haadha isaaniitiif ilma lammaffaa yoo ta’u dhalli angafni abbaa isaa dubartii maqaan ishee Aashuu Bunee jedhamtuudha. Egaa Jeneraal Huseen Bunee abbaa isaatiif ilma lammaffaa ta’a jechuudha. Jeneraal Huseen Bunee obboleewwan isaa Ashuu Bunee, Abdulkariim Bunee, Baahmud Bunee, Zeeynabaa Bunee, Jamiilaa Bunee, Ahmada Buneefi Muhaammad Bunee Wajjin dhalatan.

Jeneraal Huseen Bunee haadha warraa torba kan horatan yoo ta’u dubartoota fuudhan torbii kana irraa ijoollee dhiiraa kudha sadii fi ijoollee durbaa jaha waliigalatti ijoollee haadha torbaa kudha sagal godhatanii umrii dheeraa kan jiraataniidha. Jeneraal Huseen Bunee goota Oromooti. Jeneraal Huseen Bunee sirna hayillasillaasee keessatti bakka bu’aa (wakiila) baalabbaatotaa ta’ee hojjechaa tureera. Adeemsa hojii isaa kana keessatti mirga saba Oromoo dhiibamaa jiraachuu,hacuuccaan gitaa irra gahuufi gibira humnaa ol kafalchiisaa jiraachuu hubachuun dhiibbaa dhiibbaa kana qabsoon ofirraa fonqolchuunf baalabbaatotaa waliin jiran 18 (kudha saddeet) mari’achiisuun qabsoo eegaluuf yaalu illee baalabbaatonni kunniin Oromoon humana hin qabdu,nama meeshaa nu gargaaru hin arganne jechuun yaada isaa fudhachuu baatanis Jeneraal Huseen Bunee ani hanga lubbuun tiyya duutee dabartutti qabsoo kana hin dhiisu jechuun ciminaafi gootummaa isaa mirkaneessuuf jecha qawwee sadi (3) bitachuun obboleewwan isaa oobbo Muhaammad Bunee, Abdulkariim Bunee, Ahmad Buneefi ilma isaanii Aliyyii Huseen Bunee wajjiin yeroo jalqabaatiif bara 1938 qabsoo qoteebultoota Baalee eegalan.

Qabsoon Jeneraal Huseen Buneetiin aanaa Sawweenaa keessatti eegalame kana qabsaa'ota Oromoo aanaa Ginniir, aanaa Beeltu, madda walaabuu, Booranafi Waaqoo Guutuu wajjiin walqunnamuun qabsoon kun akka finiinu taasisaanii turan. Bara 1939 Jeneraal Huseen Bune biyya Sumaalee deemuudhaan waa'ee uummata Oromoo mootummaa Sumaalee wajjiin mari'achuudhaan gara biyyaa deebi'ee loltoota 25 (diigdamii shan) qana keessaa namoota 8 (saddeet) filuun gara Sumaalee deemanii tooftaa waraanaa, qarqaarsa rasaasaafi barumsa yeroo namni lolarratti (qabsoo) keessatti rukutameef dawaa kennuu fayyadan akka baratan taasisuuf kan ergaman yoo ta'u loltootni kunniin akka biyyaa Sumaalee gahaniin pirezedaantii Sumaalee kan ture Adam Aaddeetiin walqumamuun erga waliin mari'atanii booda akka isaan qabsaa'aniif walii galuun qawwee saddeet (8) kan maqaan isaanii Dhoombiriifi Toomisii jedhamu jedhamu kenneefi meeshaa duraan qaban walitti qindeessuun gara biyyaa deebi'uun lola hoo'isan. Jeneraal Huseen Bune qabsaa'ota Oromoo kanneen akka Gootummaan isaaniis mirgi saba Oromoo dhiitamaa fi cunqurfamaa jiru irraa kan ka'e gootummaa isaaniitiin cunqursaa kana jalaa saba baasuudhaaf kan duulan (lolaniidha). Hasan Ciriqsa, Huseen Kadiir, Aliyyii Badhaasoo, Ismii Abbaa Washaa, Muhaammad Hubbee, Siraaj Haaj Hisaaq, Abdullaahii Badhaasoo, Huseen Astaaxiqeefi kkf qindeessuun lola gurguddoo kanneen akka lola Kurkurruu, lola Jaarraa, lola Harawaa yookaan Kollaa, lola Eliwaaq, lola bishaan nagayaafi kkf keessatti hirmaachuun hooggansa cimaa kana irraa ka'uun injifannoo cimaa argataniiru. Jeneraal Huseen Bune adda kan isaan godhu keessaa tokko qabsaa'aa kutannoofimurannoo cimaa qaban namootni shakkii of-keessatti uuman akka amanan yeroo jalqabaatii gara qabsoo seenuun diina ajjeesee qawwee isaa booji'ee agarsiisuun qawween Oromoo diina ajjeesuu akka dandeechufi diinichis akkuma nama kamiituu du'uu akka danda'u kan agarsiiseedha. Mootummaan sumaalee yaada lafa babal'ifannaa waan qabuuf qabsoo kee kana maqaa biroo itti moggaasii qabsaa'i nullee gargaassa siif goonu itti fufnaa waan jedhu kaseef. Haaluma kanaan jeneraalichaanis maqaa Oromoo jedhu dhiisii maqaa Sumaalee aabbootiin lola jechuun moggaasa maqaa silaa jechuu barbade sana maqaa dhayee itti himee moggaasa kanaan lola jedheen. Jeneraal Huseen Bune loltoota isaa namoota dhibba saddeet (800) wajjiin maqdishootti mari'achuun marii gaggeesseen booda Oromummaatti ejjennoo cimaa waan qabuuf ani maqaa Oromootiin malee maqaa Sumaaleetiin hin lolu jedhee deebii isaa yemmuu

mootummaa Sumaaleetiif deebisu waggaa shaniif (5f) mana hidhaa bosaasoo jedhamuun yeroo sana meekkamtu qarree galaanaatti hidhan. Jeneraal Huseen Bunee halkan keessaa sa’aatii saddetitti (sa’aatii 8:00 tti) mana hidhaa sanaa baasanii gara masaraa pirezidaantii yeroo sanaa kan ta’e Ziyaad Baarree geessuudhaan yoo Sumaalee aabboo jettee qabsoofte mana fooqii (gamoo) makiinaa (konkolaataa) mindaa umrii kee guutuu si ghau siif kennina jedhaniin. Kana ammoo hiriyoonna kee ati waliin qabsooftu tole jedhanii amananiiru jedhanii sossoban. Jeneraal Huseen Bunee akka laayyotti qabeenyaan kan sossobamu hin turre waan ta’eef deebii akkas jedhu kenneef;

“Ummanni Oromoo akka qabsoofnee bilisoomsinuuf nu ergate malee akka lafa Oromoo gurgurrufi miti” jedhee fakkeenya itti aanu kana kenneef “nafti kiya kuni bifti isaa maal fakkaata,” jedhee mootummaa Sumaalee gaafateen. Mootummaan Sumaalees deebisee “gurracha” jedheen. Ammas Jeneraal Huseen bunee harka ofiirrti hancufa tufee iddoo itti tufe sana quba ofiitiin rigee amma hoo maal fakkaata jedhee gaafannaan “gurraachuma” jedhee pirezidaantichi debiseef. Egaa Oromoon akkuma kanatti hin jijjiirramtu beeki jedhee deebii isaa kutannoo cimaadhaan lafa kaa’ef. Mootummaan Sumaalees kanaan hin callifne uummanni Oromoo ati jettu tun addunya irratti bara 1962 dura jiraachuun sheetuu beekkamtee ummanni kan addunyaan jalqabatti bektu garuu Sumaaleedhaa jedheen. Jeneraalichis fakkeenya itti aanu kanaan deebii kenneef:

Biyya keenyatti bineensa saree jedhamtutu jira. Yeroo dhalattu ija hin qabdu yeroo booda ija ishee banatti kanaaf abba ishee guddisa duukaa (jala) deemti isinis kan bilisummaa argattan 1960 kan uummata Oromoo dhageechan. Barri kun ammoo bara reefu ijji keessan isin baname reefu uummata Oromoo beekun keessan nama hin dinqisiisu jedhanii deebii lataniif. Deebiifi ejjennoo isaanii kana irraa ka’uun jeneraal Huseen Bunee ammas waggaa tokkoof baraawaatti (iskushuban) akkasumas waggaa lamaaf hidhaa dhaabbii qoonsilaatti hidhan. Jeneraalichi mala karaa meeshaa gaafatee uummata Oromoof qabsaa’u waan dhabeef qabsaa’onni isa wajjiin jiran inni hidhamnaan odeeffannoo waan irra jiru waan dhabaniif shallaga isaanitiin (isa arganii adda baafachuu waan hin dandeenyaaf) hin jaalatin miseensa sumaalee aabboo ta’ee jira jedhanii abdii kutanii gara biyyaa galanii qabsoo isaanii itti fufan. Inni garuu ni hidhame malee miseensa Sumaalee aabboo hin taane. Jeneraal Huseen Bunee hidhaa isaa fixate gara

biyya isaa deebi'ee qabsoo isaa itti fufee diina barbadeessuun gootummaa isaa mirkaneessee injifannoon galee bilisummaa dhoobateef ijaan argee biyya isaa keessa jiraachuu danda'ee jira. Jeneraal Huessn Bunee haadha warraa torba (7) kan qaban yoo ta'u isaan kana irraa ijoollee dhiiraa kudha sadi (13)fi ijoollee dubraa jaha (6) walii galatti ijoollee haadha torbaa kudha sagal (19) kan qaban yoo ta'u, dhibee cimaa isaan muudateen waggaa dhibba tokkoofi afuritti (104) gurraandhaala 14/2002 ALI ti addunyaa kan irraa boqatee jira.

4.1.1 Goota Jechuun Maali?

Akka ilmi gooticha kanaa haaj Kamaal Huseen Buneefi qabsaa'aan yeroo sanaa haaj Abdulsamad Kadiir jedhanitti, Goota jechuun sammuu onnaa'ummaatiin kutataniifi hadheeffatanii dhiibbaa mirgaafi hacuuccaa jiru irraa kan ka'e gootummaadhaan kutatanii hacuuccaa gateettii isaaniifi gateettii biyyaarra taa'e kana lolaan of irraafi biyyayyarraa buusuudha. (mirga ofiifi mirga biyyaa kabachiisuu dha). Hacuucan kun kanneen akka hacuuccaa ummatarra jiru, hacuuccaa biyyaarra jiru, hacuucuummatarraa (misooma isaaniirra jiru) hacuuccaa daa'ima isaaniirra jiru yookaan hawasarra gahee jiruufi jireenya isaan dhoorge (keessattuu daa'imni isaanii akka hin baranne) kan taasise kana jagnummaadhaan of irraa kaasuudha. Kuni kan ta'uu danda'u dhiibbaa kana baachuufi danda'uun yoo dadhabame gara fala ta'uu danda'utti qabsoodhaan dhiirummaan yookaan gootummaan filannoo lolaa keessa galanii hinjifachuun mirga ofii kabachiisuudha. Goota jechuun onnee wanta tokko moo'atanii olaantummaa ofii mirkaneessanii seenaa ofii kan hawaasaa kan biyyaa ittiin waamsisaniidha. Gootummaan gama adda addaatiin beekkama. Isaanis, gootummaa qabsoo lolaa, gootummaa bineensota ajjesanii galuu, gootummaa gita bittaafi hacuuccaa jalaa bahuuf taasifamu, gootummaa mirgaa ofiifi mirga biyyaa kabachiisuuf aarsaa kafalamufi kkf dha. Walumaagalatti gootummaan mirga bilisummaa argachuuf (kabachiifachuuf) godhamuufi gootummaa maqaa ofiifi maqaa biyyaa waamsifachuuf raawwatamu ta'uu isaati. Kana keessatti wanti hubatamuu qabu garuu gama kamiyyuu hinjifannoon milkaa'anii olaantummaa ofii mirkaneeffachuudhaan milkaa'anii jiru.

4.1.2 Gootummaa Jeneraal Huseen Bune

Akka Yaassiin Mohaammad Roobaafi Mohaammad Ismaa'il Hambassaa kitaaba isaanii Qaanqee Qabsoo Oromoo jedhu keessatti (2015G.C) ibsanitti, Jeneraal Huseen bune sirna haylasillaasee keessatti burqaa (bakka bu'a) ta'ee akkasumas bakka bu'aa ta'ee (wakiila ta'ee) baalabbaatummaadhaan nama hojjechaa tureedha. Adeemsa hojii isaanii kana keessatti mirgi sabaa Oromoo yookaan mirgi ummata Oromoo dhiibbamaa ,hacuuccamaa, dhiitamaa, gabroomuun harqootaa uummata Oromootti fe'amaa jiraachuu, hacuuccaa ummatatti fe'amu hubachuun keessattuu gibira humnaa olii kafalchiisaa jiraachuu hubachuun dhiibbaa kana qabsoon ofirraa fonqolchuuf baalabbaatota waliin turan 18 ti mari'achiisuun qabsoo eegaluuf yaalee ture. Garuu baalabbattonni kunniin deebii isaaf kennaan Oromoon human hinqabdu nama meeshaa lola nugargaaru hin argannu jechuun yaada isaa fudhachuu hindandeenye. Isaan yaada isaa fudhachuu baatanis Jeneeral Huseen Bune sagalee onnaa'ummaatiin dubbatanii ! ani! hanga lubbuun koo duutee dabartuutti qabsoo kana hindhiisu jechuun ciminaafi gootummaa isaa baalabbaatota hafaniif mirkaneessuun gara mana isaanii galan. Kana booda goottichi Oromoo Jeneraal Huseen Bune onnee cimaafi kutannoo cimaadhaan mul'ata isaanii of fuuldura kaa'anii meeshaa waraanaa sadii (3) bitachuun obbolewwan isaa Muhaammad Bune, Abdulkariim Bune, Ahmad Buneefi ilma isaa Aliyyii Huseen Bune waliin yeroo isa jalqabatiif bara 1938 qabsoo qote-bultoota Baalee eegale.

Qabsoo Jeneraal Huseen Buneetiin Aanaa Sawweenaa keessatti eegalame kan qabsa'oota Oromoo Aanaa Gindhiir, aanaa Beeltu, aanaa Madda Walaabuu, godina Booranaafi qabsoo Jeneraal Waaqoo Guutuu waliin walqunnamuun qabsoo kan finiinsan ture. Bara 1939 Jeneral Huseen Bune Biyya Sumaalee deemuudhan waa'ee uummata Oromoo mootummaa Sumaalee yeroo sana kan ture Ziyaad Baarree Waliin marii gochuudhaan gara biyya deebi'ee loltoota 25 qaban keessaa, loltoota sadeet (8) filuun gara biyya sumaalee deemanii tooftaa waraanaa, gargaarsa rasaasaafi gargaarsa barnootaa dawaa kennuu (gargaarsa qorsa kennuu kan yeroo namni waraanarratti miidhamaniif deeggarsa dawaa kennuuf barnoota fayyadan akka baratan taasifaman). Loltonni kunniin akka biyya Sumaalee gahaniin Pireezidaantii Sumaalee Adam Addeetiin walqunnamuun eega waliin mari'atanii booda meeshaa waranaa (Qawwee)

maqaan isaanii Dhoombiriifi Toomisii jedhamu kennameefii gara biyyaa deebi'uun meeshaa duran qaban waliin walitti qindeessuun qabsoo isaanii eegalan (lola isaanii hoo'isan). Jeneraal Huseen Bunee Qabsaa'ota Oromoo kanneen akka Hasan Ciriqsa, Huseen Kadiir, Aliyyii Badhaanee, Ismii Abbaa Huseenfi kkf wajjiin lola (waraana) hoo'aa kan ta'e kanneen akka lola Kurkurruu, lola Jaarraa, lola Harawaa (kollaa lola Eliwaaq) lola bishaan nagayaafikan kana fakkaataan keessatti hirmaachuun hooggansa cimaa kennaan irraa ka'uun injifannoo boonsaa argateera.

“Jeneraal Huseen Bunee” adda kan isa godhu keessaa tokko qabsaa'aa kutannoofi murannoo qabaniifi yeroo namoonni qabsoo kanarratti shakkii ofkeessatti uumuu isaanii argetti akka namoonni kuniin amanan yeroo jalqabaatiif gara qabsoo yeroo seenaan lola keessatti (qabsoo lolaa irratti) dursee ajjeesee agarsiisuufi booji'ee qabatamaan agarsiisuun gootummaa isaa kan qabsaa'otaafi uummataaf mirkaneesse (mul'iseedha). Qabsoo kana yeroo dheeraaf bifa kanaan erga itti fufanii booddee Jeneraal Huseen Bunee loltoota (qabsaa'ota) isaa qabatee gargaarsa adda addaatiif gara mootummaa Sumaalee deeme egaa Inni biroo ammas wanti gooticha kana adda isa taasisu keessaa mootummaan Sumaalees yaada lafa babal'ifannaa waan qabuuf yeroo mootummaan Sumaalee dhaabaa maqaadhaan moggaasee lola jedhee dirqama itti kenne ture. Haaluma kanaan Jeneralichaanis moggaasa maqaa Oromoo Jedhu dhiisi maqaa Sumaalee Abbooti moggaasii lolii jedhaniin. “Jeneraal Huseen Bunee loltoota isaanii dhibba Saddeet (loltoota 800) Waliin moqaadishootti mari'achiisuun Oromummaatti ejjennoo cimaa waan qabuuf ani maqaa Oromootiin Malee maqaa Sumaalee aabbootiin hinlolu jedheen. Kana booda waggaa Shaniif iddoo Bosaasoo jedhamtu Qarree galaanatti hidhamee ture. Jeneraal Huseen Bunee halkaan keessa toora sa'atii saddetitti mana hidhaatti gara masaraa pirezidaantii Ziyaad Baarree geessuudhaan yoo Sumaalee Abboo jettee qabsoofte mana darbii, konkolaataafi mindaa umurii guutuu keef sigahu siif kennina jedhanii sossoban. Kana immoo hiriyyoonni ati waliin qabsooftu tole jedhaniiru jechuun sossobanii turani. Haata'umalee Jeneraalichi akka laayyootti qabeenyaa kanaan kan sossobamuu hin ture waan ta'eef deebii akkas jedhu kenneef, “Uummanni Oromoo akka qabsoofne bilisa isa baasnuuf nu ergate malee akka lafa Oromoo gurgurannuuf miti” jedhee fakkeenya itti aanuu kana kenneef:

Nafti kiyya kun bifni isaa maal fakkaata? Jedhee mootummaa Sumaalee kan ta'e Ziyaad Baarree gaafate. Ziyaad Baarrees 'Gurraacha' jedhee deebiseef. Ammas Huseen Bune harka isaarratti hancufa tufee bakka hancufa itti tufe sana qubbeen isatiin rigee itti agarsiisee amma hoo bifti harka kootii maal fakkaata jedhee irra deebi'ee gaafate. Ziyaad Baarrees gurraachuma jedhee beebiseef. Innis, egaa beekii Oromoonis akkuma kana jijjiirramuu hin danddeechu jechuun deebii isaa cimaa ta'een erga mirkaneessee booddee akka yaada isaa jijjiiruu hin dandeenye ammas irra deebi'ee ejjennoo jabaadhaan mirkaneessee. Mootummaan Sumaalees kanaan abdii kutee hin callisne. Uummanni Oromoo ati jettu kun Addunyaa irratti jiraachuun isheetuu kan beekkate bara 1962 ture. Garuu addunyaan jalqaba kan beektu uummata Sumaaleeti jedhaniin. Jeneraalichis akka armaan gadii kanattii deebii kennaniif.

“Biyya keenyatti bineensa saree jedhamtutu jira. Yeroo dhalattu ija hinqabdu yeroo booda ija banatti. Kanaaf abbaa ishee guddise jala deemti. Isinis kan bilisummaa argattan bara 1960. Kan waa'ee uummata Oromoo dhageessan immoo bara reefuu ijji isinii baname waan ta'eef reefu uummata Oromoo beekuun keessaan waan nama hindinqisiisnedha” jedhee deebiseef. Ziyaad Baarrees deebiifi ejjennoo isaa kana irraa ka'ee Jeneraal Huseen Bune waggaa tokkoof Baraawaatti (Iskushuban) akkasumas waggaa lama hidhaa Dhaabbiin Qoonsilaatti hidhan. Jeneraalichi mala karaa meeshaa gaafatee uummata Oromoof qabsaa'u waan dhabeef osoo hinjaalatiin miseensa Sumaalee Abboo ta'ee jedhanii gara biyyaa galanii qabsoo itti fufan. Turtii mana hidhaa erga fixate booddee gara biyya isaa deebi'ee miseensota isaatti makamee qabsoo isaa bifa hoo'aa ta'een itti fufe. Booda mootummaan Sumaalee waamicha godheefii iddoo qabsaa'onna jiranitti jeneraalummaa isaa kenneef. Sabni Oromoo sirnoota Haayilesillaseefi dargii keessatti eenyummaan isaa beekkamee bu'aawwan gama dinaagdeefi hawaasummaatiin argatan waan hinjireef mirgaafi bu'aawwan sabichaa eggiisuufi kabajsiisuuf hanga sirni dargii bara 1983 barbadaa'uutti qabsoo isaanii waggaa 46 bifa hoo'aafi si'aayina qabuun gaggeessaa turaniiru. Umurii dheeraa erga jiraatee booda dhalatii waggaa 104 jiraatee gurrandhala 14, 2002 biyyumma dhalate itti guddate aanaa Sawweenaa magaalaa Miicaa keessatti adduyaa kanarra boqote.

Boqonnaa kana keessatti ragaawwan malleen af-gaaffiifi marii gareetiin argamantu xiinxalame. Kunis gaaffilee bu'uuraafi kaayyoo qorannichaa bu'uura godhachuun dhiyaate. Innis kan ta'uu karaalee mala lamatiini. Mala lamaan kanneen keessaa malli tokkoffaan qoqqooduu yoo ta'u afoollawwan goototaa funaanaman kan dhimmoota garagaraarratti huindaa'utiin gooroo goorootti qoodamu. Malleen lamaan keessaa ammoo malli lammaffaan xiinxala yoo ta'u, ragaaleen qorannoo kana keessatti qoqqooddaman kunniin haaluma qooddii isaanitiin ni xiinxalamu.

Akka Getaachoo Rabbirraa (2009) ibsetti, Seenaa hawaasa Oromoo keessatti afoolli: Aada, Seenaa, safuu Duudhaa, eenyummaa saba tokkoo (dhaloota dabree) himamsa afaaniitiin dhaloota irraa dhalootatti kan daddabarsa. Kun ammoo ummata Oromoo biratti seenaa kabajamoo fi boonsaa ta'ee argameera. Kanuma irraa ka'uun gootichi Oromoo Huseen Bunee Afoollawwan kana keessaa kan inni diina mo'achuuf ykn diina irratti olaantummaa argatee (mul'ata isaa fi kaayyoo isaa galmaan gahachuuf) jecha fayyadame dhaadannoo dha. Gootichi kun kutaa afoolaawwanii keessaa dhaadannootti dhimma kan bahe adda isaa osoo hin ta'in namoota isa wajjin lolatti bobba'an (qabsoodhaaf kutatanii bahan) keessaa namootni tokko tokko kanneen akka qabsaa'aa Aliyyii Ahmad, qabsaa'aa Aliyyii Huseen Bunee, qabsaa'aa haaj Abdulsamad Kadiirfi kkfn haala yeroo sanaa ykn dhiphummaa fi cunqursaa yeroo sanaa ummata Oromootti fe'ame ofiifi hawaasa irraa buusuuf kan dhaadataniidha. Namootni gooticha wajjin lolarratti bobba'aniifi "Gootichi Huseen Bunee" kan dhaadataniif qabsaa'ota onnachiisuuf, onnatanii wal onnachiisuuf, lolanii lolchiisuuf, mo'atanii mo'achuuf, jabaatanii wal jabeessuufi kaayyoo gootummaa fi injifannoo isaanii galmaan gahuuf kan ittin fayyadamaniidha. Kana keessatti gootichi kun ajjeesee mo'ichaan galuuf qofa osoo hin ta'in ajjeesee qawween Oromoo diina ajjeesuu akka danda'u, xiqqaafi gudaan labanni lafaa dhufaafi uummanni Oromoo kana hubatee akka onneefi humna godhachaa deeman gochuufi olaantummadhaan injifannoo isaa mirkaneessee hakuuccaa ummata Oromoo irra jiru keessattuu kaffaltii gibiraa yeroo sana ummanni kafaluu dadhabuu irraa kan ka'e uummata hakuuccameefi dhiibbaan irra gahaa jiru hambisuuf kan dhaadannoo kana fayyadameedha.

Akka Yaassii Muhaammad Roobaafi Muhaammad Isamaa'il Hambassaa kitaaba isaanii Qaanqee Qabsoo Oromoo jedhu keessatti (2015 G.C fuula 74) kaa'anitti, Dhaadannoon

Gooticha Oromoo Huseen Bune, “Jeedala ta’ee waggaa dhibba jiraachuu caalaa Leenca ta’ee yeroo taakka aadee du’uutu irra naaf jira” jedhee dhaadatee ke’ee qabsootti akka seene taa’ee jira.

Akka Yaassin Muhaammad Roobaafi Muhaammad Ismaa’il Hambassaa kitaaba isaanii Qabsoo Qaanqee Oromoo jedhu keessatti (2015 G.C fuula 55) kaa’anitti, Namoota gooticha kana wajjiin lolan (qabsaa’an) keessaa inni tokko kan maqaan isaa “Aliyyii Ahmad” jedhamu waraana (qabsaa’ota) onnachiisuufi jajjabeessuuf jecha namoota waraana (namoota qabsoo kana irrta bobba’aniifi bobba’uuf yaada kanneen qabanniif) onnee keessatti uummaa akka ture haala armaan gadii kanatti qindaa’ee jira.

Haayileewoo kan majanii Diddewoo
Gabbara kee rabbit nurraa fixewoo
Haayileewoo nu gara kee hin xaarru
Ona beerruu ni gubdi sanii jennee hin aarru
Baddaa olii gaarri irraa kootichaa
Si hin gabbarru gabbaramaan mootichaa
Huseen Bune Gurraachaa
Tomisii namatti burraaqsa

Jedhanii wal onnachiisaa akka turan seenaan ni dubbata. Egaa dhaadannoon isaan fayyadaman kun kan gootummaafi moo’ichaaf isaan geese akka ta’e injifannoofi maqaan gootummaa isaaniif kenname ni mirkaneessa.

(Yaassiin Mohaammad Roobaafi Mohaammad Ismaa’il Hambassaa, 2015) kitaaba Qaanqee Qabsoo Oromoo jedhu keessatti ibsanii jiru.

Diinnis gama isaatiin akkas jechuudhaan gooticha kanaafi qabsaa’ota isaarratti bifa walalootiin haala armaan gadii kanaan sodaachisuu yaalaafi itti dhaadachaa turan.

- Huseen Bune gurraacha gaara goonii galuu,
- Achuma jirtaa ka’ii na eegii hangan dhufee si qaluu,
- Baayyee nu darartee waaqni si haa dararuu,

jechaa sodaachisuu akka yaalaa turan yoo himamu, Huseen Bune garuu sodaachuufii hin dandeenye.

Dhumarratti, diinni abdii kutee “gooticha Huseen Bune” hinjifachuu dadhabuu isaa yeroo mirkaneeffatu jaalatee osoo hin ta’ in dirqamee afoola keessaa bifa ogwalalootiin gootummaa gooticha kaanaa mirkaneessee haala armaan gadii kanaan lafa kaa’e,

- ❖ Miigoon dur isiidhaa, har’a ammoo isaanii,
- ❖ Rasaasa nutti gootee, akka bishaanii,
- ❖ Qonxiriin nama nyaataa kan biyya isaanii,
- ❖ Dhiifnee biraa haa deemnuu biyyi kan abbaa isaani jedhanii mul’ata isaanitti bishaan naqanii deeman (Maddi: ilma gooticha kanaa fi qabsaa’aa abbaa isaa kana wajjiin qabsaa’aa kan ture haaj Kamaal Huseen Buneefi qabsaa’aa gooticha kana wajjiin jalqabaa hanga dhumaa qabsoo kanarra ture haaj Abdulsamad kadiir) fa’i.

Ummanni aanaa kanaas waggaa dheeraaf mirga isa dhabee dhiibamaa kan ture bu’uuruma kanaan bilisummaa kan argatan ta’ee akka mataa biyyaatti kan faarfatan gooticha kana.Kunis:

Yaa hayilewoo nuyi si hin gabbarruu,

Gabbaramaan mootichaa,

Huseen Bune gurraachaa,

Toomisii namatti burraaqsa, jedhanii faarfatu. Kana jechuun hawaasni ni jaalata, ni kabaja, ni amana, ni aanfata. (Yaasin Muhaammad Roobaa fi Muhaammada Ismaa’il Ambassaa, 2015) kitaaba isaanii Qaanqee Qabsoo Oromoo jedhu keessatti ibsanii jiru.

4.2 Xiinxala afoolawwanii waa’ee Jereraal Huseen Bune ragaalee karaa af-gaaffiifi marii garee funaanaman

Dhimmoota xiinxala afoolawwanii kanneen akka geerrarsaa garagaraa, faaruu, sirbaa, dhaadannoo gootaa, walaloofi kkf bu’uureffachuun gaaffilee af-gaaffiifi marii garee yaadolee, bifawwan itti dhiyaatan, dhimma dhaadannichi qabatee dhiyaatuun, yoomessa dhaadannoon sun keessatti dhiyaatuu, akkasumas jijjiiramaafi itti fufiinsa isaaf gufuu ta’an kallatteffatanii ka’an deebisuun xiinxalame. Xiinxala afwalaloowwan gootichaa kanaa keessatti dhimmoonni hawaasaa gurguddoon afwalaloowwan Jeneraal Huseen

Buneetiin ibsaman kanneen akka gootummaa, jagnummaa, cunqursaafi hacuuccaa jalaa bahuuf geerrarsoota geerraraman, wal-qixxummaa sabummaa argachuu dhabuun geerrarsaan qeeqame, wal-qixxummaa fayyadama aangoo dhabuun kan qeeqame, qabeenya ofiitti seeraafi abbumaan itti fayyadamuu, hacuuccamuufi dhiibbamuu sabaa (keessattuu saba Oromoo) gibirri humnaa olii uummatatti fe'amuu, human uummataa seeraan ala humnan itti fayyadamuun dirqisiisanii hojечиisuun geerrarsaan qan qeeqamefi kkf dha.

Goota dhaaduu keessatti wantoota gootaafi gootummaatiin walqabatanii dhufan hedduu bifa dhaadannootiin dhiyaata. Akkuma armaan olitti tuquuf yaalameen gaaffilee af-gaaffiifi marii garee keessatti ka'aniifi deebii armaan gaditti walitti qabamuun cuunfamee kennamurra darbee haala namaaf ifa tahuu danda'uun suuraa odeef-kennitootaan deeggaramuun bifa adda addaatiin qoqqoodamee xiinxalame. Kunis, gaaffilee af-gaaffiifi daawwannaan qaacceffamaniin akkataa armaan gadiitiin xiinxalamaniiru.

Gaaffii af-gaaffii keessatti gootni maali jedhuu odeef-kennitoonni deebii isaanii yemmuu kennan gootni akkataa hubannoofi muuxannoo Oromoon qabuttiifi akkaatuma kanaan duraa dhalootarraa dhalootatti daddarbaa dhufettifi dhageenyetti namoota jiran keessaa nama jabaa, nama onnee guutuu qabu, nama cimaa, nama gootummaa qabu, nama kutannoofi murannoo qabu, nama of-duuba deebi'ee garaa hin hin hirre nama garr isaa kutate, nama garaa jabaatu nama onnummaan itti dhagahamu baayyee jabaa loleefi lolcchiisuun diina ofirraayis ta'ee biyyarraa deebisu, dirree lolaa kamittiiyyuu of-duuba kan hin jenne, baatee kan hin bulle, nama ilaalcha gaarii uummata isaatiif qabu, kan hin loogne, birmadummaafi bilisummaa ofii isarra darbee kan sabasaaf shakkiifi of-duuba ilaaluu tokko malee dabarsee of-laatu jechuun deebisu.

Bifuma walfakkaatuun gaaffii af-gaaffii keessatti ngootni naannoo kan ni jiru, eenyu fa'i jedhuuf, eeyyeeni ni jiru jechuun deebii isaanii afaan guuttataniifi itti gammadaa deebisu. Isaanis, jedhu Jeneraal Huseen Bune Jeneraal Waaqoo Guutuu, Koloneel Aadam Jiloo, Koloneel Aadam Cirriifi kkf kanneen kana fa'i jechuun namootni af-gaaffii kanarratti hirmaatan deebii kennaniiru.

Haaluma kanaan gaaffii af-gaaffii keessatti gootota kanneen keessaa gootni adda-durummaan iddoo kanatti beekkamu hoo eenyu beektu jedhuuf haaluma walfakkaataan Jeneraal Huseen Bunee jechuun deebii isaanii haala qabatamaa ta'een deebii isaanii kennan. Gaaffii af-gaaffii keessatti gootni isin biratti ni dhaadataa, isin hoo dhaadannoo isaa kana akkamitti ilaaltu, gaaffii jedhuufis yaada walhin buufneen, dhaadannoo isaanitiin bilisummaa argachuuf jecha ni dhaadanna ni faarfannas jechuun deebii isaanii deebisu. Inni biroo ammoo maluma kana keessatti yookiin ammoo mala tokkoffaadhuma kana keessatti jechuunis qoqqooduu jalatti faaruwwan gootaa funaanaman kan dhimmoota garagaraarratti hundaa'uun gooroo goorootti qooddamaniidha. dhimmoota faarichaa bu'uureffachuun gaaffii af-gaaffii keessatti faaruun gootaa kunis bifawwan akkam akkamiin dhiyaata [faarfatama] isaanis, jedhuufi gaaffii marii garee keessatti bifawwan faaruun gootaa itti dhiyaatan kanneen maal maal fa'i gaaffilee jedhamanii gaaffatamaniif deebii walfakkaataan kennamen ibsa issanii lafa kaa'u.

Gaaffii af-gaaffii keessatti maal maal irratti hundaa'uun bifawwan faaru gootaa kana qoqqooddanii akka dhiyeessitan (faarsitan) eeri jedhuun itti sagaleessuu (yeedaloomsuu) himaattota faarichaa (dhiira, dhalaa) akkaataa dhihannaa isaa sochii isaaniifi kkf hordofneeti kuni kana jennee qoodinna jechuun deebisan.

Gaaffii af-gaaffii walaloowwan faaru gootaa bifa isaan dhiyaatan kana jalatti hammatamuun faarfataman hamma yaadachuu dandeessan faarsaa (hima) kan jedhuufi gaaffii marii garee keessatti walaloowwan faaru kanaan faarsuu(himuu) ni dandeessuu mee faarsuun (himuu) agarsiisaa jedhuuf hirmaatotni garee haala qindaa'aafi walhi buufneen bifawwan faaru gootaa maaliif akka faarfamu (ergaa dabarsuu danda'an) bifa ifaafi nama hubatamuu danda'uun nakka armaan gadiitti dhiyaatanii lafa kaa'amaniiru.

4.3 Afwalaloowwan faaruwwan goota faarsuuf dhiyaatan

4.3.1 Faaruwwan bifa sirbaan dhiyaatan

Sirbi walaloo dhimma garagaraa irratti qindaa'ee meeshaalee muuziqaatiin walsimatee kan dhiyaatuudha.

Akkasumas Misgaanuu (2011:72) yeroo ibsu, “sirbi karaa walalootiin kan darbu ta’ee haqa uummata gidduu jiru tokko ifa baasuuf akka meeshaa olaanaatti nama gargaaruudha” jedha. Haaluma walfakkaatuun Misgaanuun (2011:73) Finnegan (1970:270) wabeeffachuun, “song can be used on current affairs for political pressure, for propaganda, and to reflect and mould public opinion” jedha. Kunis sirbi, haala yeroo irratti yaada kennuuf dhiibbaa siyaasaa, hawaasa daddamaqsuufi akkasumas ilaalcha hawaasaa ibsuufi sirressuuf gargaara. Misgaanuun (2015:750) Sumner (1996) wabeeffachuun yoo ibsu, ”sirbi faaruu lolaa akka loltootni diina isaaniirratti moo’icha argataniif jajjabeessuuf kan gargaaruudha. Weedduun kun gaggeessitoota waraanaa bebbeekkamoofi loltoota kan dura turan akanneen amma lubuun hin jirre faarsuuf ni gargaara” jedha.

Kunis sirbi loltoota ciccimoo (gootota) kanneen lubbuun jiran caalaa kanneen lubbuun hin jirre hojii isaan dur uummata isaanitiif buusdaa turan ittiin faarfachuuf kan oolu ta’uu isaa argina.

Odeef-kennaan armaan gaditti argamu kan sirbawwan gara gaddiitti argaman kan Jeneraal Huseen Bune sirbuun ittiin jajatan bal’innaan kan qorataaf kennaniidha.

Suuraa:1 yeroo odeeffannoon afwalaloowwan Oromoo waa’een Jeneraa Huseen Bune haaj Abdulsamad Kadiirirraa (Ebla 28/2008) funaaname.

4.3.1.1 Sirba Gootummaa

Aadaa Oromoo keessatti hamilee goototaa kakaasuuf haala garagaraatiin gootota faarsu faaruwwan bifa sirbaan goota itti jajjabeessan keessaa tokko kan ta’e jajumsaani. Sirbi kun kan itti gootni waan raawwate tokkoon itti jajamuuf (jajjabeeffamuuf) meeshaa hamileen gootaa itti eeggamuudha. Kunis akkuma faaruwwan biro kan bifa walaloon dhihaatuudha. Innis, dhimma dabarsuurra darbee akka inni sammuu namaa ofitti booji’u isa godha. Yaada kana illalchisee, Biraanuu Hirkoo (2005:f.32) yoo ibsu, “Faaruun sagalee muuziqaa yookaan yeedaloo qabatee human yookiin anniisaa guddaa kan qabuudha” jedha. Haaluma walfakkaatuun walaloowwan armaan gaditti dhiyaatanis yaaduma kana ibsu.

Fakkeenya 1 akka haaj Abdulsamad Kadiir (Ebal 28 /2008) odeeffannoo kanaa gadii kana kan kennan (qabsaa’aa yeroo sana wajjiin qabsaa’an kan amma lubbuun jiran).

Gaara goonirran fiigaa,
Labbaarran suksukaa,
Huseen Bune gurraachaa,
Leenca ija dhiigaa,
Dhagaa gaara goonii sitti gadi diigaa.

Faaruu armaan olii kun bifa sirbaan dhiyaate. Iddoo qorannoon kun itti gaggeeffame keessatti mallattoo gootni ittiin beekkamu iji isaa diimachuudha. Sirbi kunis, Huseen Bune mallattoo gootummaa isaa akka weeddichi nutti himutti iji isa akka ija Leencaa bifa halluu dhiigaafi akka barbadaa abiddaa kan diimatu ta'uu isaa agarsiisa. Sirbi itti aanuus haaluma kana kan ibsuudha.

Fakkeenya 2

Marxoo maree maali dhiirri yoo marxoo maree_____ goonni yoo marxoo maree

Marxoo Huseen Bune gurraachaa isa bifaan beekanii_____ goonni yoo martoo maree

Gurraacha goonii jalla isa duulaaf eganii_____ goonni yoo marxoo maree

Shashaffisee toomisii tti lakkisee_____ goonni yoo marxoo maree.

(Maddi haaj Abdulsamad Kadiirfi haaj Kamaal Huseen Bune qabsaa'ota Jeneraal Husen Bune wajjiin qabsaa.an kan amma lubbuun jiran (Ebal 28 /2008).

Yaadni sirba armaan olii kun Husee Bune waraana kamittiyyuu yoo yaaman goota duubatti hin jenne kan abdatamuufi waraana sana keessattis ammoo kan gara jabeenyaan diina sana rukutun (ajjeesee agarsiisuun) hinjifatee agarsiisuun kan beekkamu ta'uu isaa nutti hima. Sirbi armaan gadiis isuma kana ibsa.

Fakkeenya 3

Irranaa gadi bubbisaa sambaleenni baalee gad bubbisaa
Garaan cunqursaa didee halkaniin ka'ee na dudubbisaa
Garaan cunqursaa didee nadhaanuuf natti roorrisa
Adabii taa'i haylewoo Huseen gaara goonii gubbaa amma dhahee si gombisaa
Gaari hundi gaaraa miti gargaarsi gaara gooni jira
Huseen Bune gurrachaa amma Toomisiin siwareeraa.

(Maddi qabsaa'ota haaj Abdulsamad Kadiirifi haaj Kamaal Huseen Bune (Ebla 28 /2008)

Sirbi kun sadarkaa hueen bune cimaa ta'uu isaa kan mul'isu ta'ee gootummaa goota kanaa (adda kan isa taasisu) wan diina yeroo sanaa iyyisiiseefi naannessee ajjeesaa turuu isaa ragaan kan nuuf bahuudha. Sirba kanatti aanee kan jirus yaaduma kanaan kan wal qabatu eera.

Fakkeenya 4

Bilisummaa jalqabaa kan ganda jiddoo booruu

Sheek Ruhaammada Roobaas jira diinni nurratti hin horuu

Halyilewoo siif hin jilbiifannu waaqabeeka kan boruu

Jira dhakaan gaara goonii kan” wattaadara” kee hororuu.

(Odeef-kennaa yookaan qabsaa'aa yeroo sanaa kan amma lubbuun jiru haaj Abdulsamad Kadii (Ebla 28/2008) aanaa Sawweenaa ganda Boodittitti ragaa kana kennan.

Yaadni sirba armaan olii kun ammoo diinaaf jilbiiffachuu diduufi gaara aanaa sawweenaa keessa jiran keessaa gaarri goonii akkuma namaatti (baaldarabaa) isaanitti kan isaan gargaaru ta'uufi qabsaa'ota jiranitti abdachuu ibsa. Akkasuma gaarrii goonii kun gaaara baayyee ol-kaa'aafi karaa tokkoon malee namni kamiyyuu koruu kan hin dandeenyeefi gootichi kun ammoo qabsaa'ota isaa qabatee al-tokko gaara kana gubbaa baanaan daandii takkittii jirtu duuchuufi achirra taa'uun yeroo diinni dhufuu isaa argan ofii-gaditti ilaaluun daka dilaabbii itti fonqolchuun diina isaanii fixaa akka turan ibsuu isaati.

Fakkeenaa 5.

Yoo muktillee cabee'

Gaarri gaara goonii cabaaree,

Yoo ambillee hafee,

Dirree qabsoo keessaa Huseen Bune hafaaree (2)

(Odeef-kennaa yookaan qabsaa'aa yeroo sanaa haaj Abdulsamad Kadiir (Ebla 28/2008) irraa ragaa funaaname.

Sirbi narmaan olii kun Huseen Bune yeroo kamiyyuu taanaan eenyu illee lola keessaa yoo hafe inni akka hin hafne (hindhabamne) keessattuu dirree qabsoo keessatti injifannoof gara-kuteenyaan akka lolee (qabsaa'ee) moo'ichaan galu abdatamuu isaa nutti mul'isa. Akkasumas uummanni gooticha kana of-duubatti (of-keessatti) eeguu yookaan

inni jiraachuu mirkaneeffachaa akka deemaniifi inni yoo jiraate akka hin injifatamnetti of abdatu nuti agarsiisa.

Faskeenya 6.

Biyyi bannaan malee caakkaatti bararuu,
Huseen Bune malee gurraachi hin jiru,
Huseen Bune gurraachaa toomisiin si garagalchaa (2)
(Odeef-kennaan haaj Abdulsamad Kadiir (Ebla 28 / 2008) yeroo odeeffannoo kennaan ragaa funaaname.

Yaadni sirba kana namni bifti isaa gurraacha ta'e namatti hinmiidhagu (nama hin mararu) haa ta'uutii kun ammoo gooticha (Huseen Bune) waan ta'eef nama marara malee kan jedhu ibsa. As keessatti bifti Huseen Bune gurraacha ta'uu isaa hubanna.

Fakkeenya 7

4.3.1.2 Walaloo Qeeqaa

Walaloon qeeqaa kan namni (hawaasni) tokko ittiin nama hojii badaa hawaasa sana keessatti dalage ittiin sirreessuuf yookaan deebisuuf ittiin walaleeffamuudha. Kunis akkataa armaan gadiitiin mul'atanii jiru.

Suuraa 2: Yeroo odeeffannoon afwalaloowwan Oromoo waa'een Jeneraal Huseen Bune haaj Kamaal Huseen Buneerraa (gurraandhaala 21/2008) funaaname.

Walaloon armaan gadii ammaayyuu seenaan isaa akkuma jirutti waan odeeffamaa jiruuf caalmaan isaa argaa yaadaatii akka waan amma jiruutti ni mul'ata waan jedhu ibsa.

(Walaloo qeeqaa armaan gadii kana ilmi gooticha kanaa haaj Kamaal Huseen Bune (Gurraandhaala 21 /2008) walaloo kana yeroo kennan akka armaan gadiitti kennaniiru.

Kormi Ogoree gaalaa,
Dhalaa gaalaa caalaa,
Duuti Huseen Bune,
Duuti gooticha gurraachaa,
Seenaan leenca gaara goonii,
Jiraa ammaa caalaa.

Yaadni walaloo armaan olii kan walaleessan namoota yeroo ammaa kana seenaa Oromoo yaadachaa hin jirtan waan ta'eef seenaa Oromoo yaadadhaatii kunaansaa du'aan akka isin hin caalle waan jedhu qaba. Akkuma sana wayya jedhee akka waan warra ammaa kana qeequuti.

Fakkeenya 8

Margi loonii margee sagalee gaalatu dheedaa,
Tiksee tikaaf kaasaa haa tifkatu qal'ii isaa,
Loltan lotu malee diina maaltu gadhiisaa,
Gootichi Huseen Bunee rasaasaan si diriirsaa.

(walaloo armaan olii kana kan kennan ilma gooticha kanaa haaj Kamaal Huseen Bunee
(Gurraandhaala 21 / 2008) yoo ta'u,

walaloon kunis walaloo sanaa roobni kalaayee sagaleen gaalli dheedufi margi horiin
dheedu fiiluu jaqabu tikseerraa jalqabee namni kamiyyuu gara hojii isaa akka deemuufi
hunduu of dagachuu hin qabnefi dhaamsi isaa irra caalaatti namni kamiyyuu lola
keessatti akka hirmaataa ta'u hirmaattota/qooda fudhattoota lola kamiyyuu keessaa akka
Jeneraal Huseen Bunee namni lola keessatti adda durummaan qooda fudhatu kan hin jirre
ta'uu isaati. Keessattuu, lola Oromootni iddoo kana jiraatan yeroo hunda diinni iddoo
kana weeraruu barbaadan waan ta'eefi. Jeneraal Huseen Bunee isaaniin lolee lafaafi
uummata isaarraa deebisuun qooda adda durummaan waan fudhatuuf akka ta'e nu
hubachiisa.

4.3.1.3 Walaloo moo'ichaa

Walaloon moo'ichaa yookaan injifannoo kanneen injifannoo yookaan moo'ichaafi isa
waliin walqabataniif kan dhiyaatuudha. Walaloon kun Huseen Bunee Addeellee jiddoo
hooruuti moo'uu isaa kan agarsiisuudha.

Fakkeenya 9

Leenca goonii gubbaa Huseen Bunee guraachaa
Tooftaa waraanaa beekaa siidaa itti fonkolchaa,
Kan sana dandamate toomisiidhan xiicha,
Toomisiin ciniinnan itti fida dhoombirii,
Diina macaq godhee bookisa leenci goonii,
Abdii hin kutatuu naanna'ee gaara goonii,
Moo'icha argattee mirgi harka kee keessaa,
Eessaan si argata diinni goota ija barbadaa,
Baga si milkeessee gosa lammiin kee si eebbisaa,
Dhaami hifaajee kee lammiitu deebisaa
Barri si hin dagatuu seenaan si leelisaa.

(walaloo armaan olii kana kan kennan ilma gooticha kanaa haaj Kamaal Huseen Bunee (Gurraandhaala 21 /2008) yoo ta’u, Jeneraal Huseen Bunee mirgarra dhaabbatee, mirgasaa argatee dhaadata goonnii, jechuudhaan walaloo akkanaa kanaan dhaadachaa diinarratti olaantummaa argate mirkaneessaa akka ture ilaaluun ni danda’ama. Walaloon armaan olii kun ergaan isaa Jeneraal Hueeen Bunee tooftaa adda addatiin diinaan lolaa akka tureefi tooftaa lolaatiin diinarratti olaantummaa argachaa akka ture nama hubachiisa. Kan biroo ammoo qasoorratti milkaa’uu isaafi moo’achuu danda’uu isaa agarsiisa. Kan biroo ammas gatii hifaajee fi dararama inni uummata Oromootiif jedhee argeef seenaan akka isaa hin daganeefi lammiin isaa yaadachaa akka jiraatuf gargaara jechuu of keessaa qaba. Walaloon armaan olii kun Jeneraa Huseen Bunee goota ija barbadaa atumtuu бага мооте mooticha gaara goonii gubbaa cimaafi goota kutannoo qabu akka waan jedhuuti.

4.3.2 Faayidaa Geerarsa haala adda addaa keessatti dhiyaatan

Geerrarsi afoola keessaa isa tokkoofi goota faarsuuf kan ummanni dhimma itti bahuudha. Kana jechuun oromoon wanti inni geerrasaan hin ibsine hin jiru. Geerrarsi bifa walaloon kan dhiyaatuufi qalbii namaa raasu, Kan nama kakaasu, isa waa’ee ajjeechaa hin yaadne illee gara duulaatti isa kan harkisu yoo ta’u geerarsawwan hedduun baroota dheeraaf akka barreeffamee dhaloota itti aanuuf hin dabarre dhoorkamuu qofa osoo hin taane waarri amma tokko beekaniyyuu akka dagataman godhamanii turan.

Geerrarsi dhimmoota akka roorroo, gootummaa, dhaadannoofi kkf ibsachuuf kan hawaasni Oromoo itti fayyadamuudha.

Suuraa 3 :yeroo odeeffannoon afwalaloowwan Oromoo waa’een Jeneraal Huseen Bune haaj Abdulsamad Kadiirirraa (Ebla 29/2008) funaaname.

4.3.2.1 Geerrarsa jajumsaa

Geerrarsi jajumsaa kan nama tokko bifa geerrarsaatiin yeedaleessanii ittiin jajataniidha. Kunis akka armaan gadiitti goota geerraranii ittiin jajachuuf akka tolutti miira namaa akka hawwatutti qabiyyee geerrarsaatiin akka armaan gadiitti kan dhiyaatuudha.

Fakkeenya 10

Huseen Bune malee eenyuu tabbarra kan kaachisee,
 Diina liphii argee qorii isii facaasisee,
 Goonii jala naannesse siidaa itti gadhiisee,
 Gurraachi ija barbadaa jaarrarraan gadi dachaasee,
 Diina gaafa jiddoo booruu dhiiga funyaaniin baasee.
 Huseen Bune malee eenyuu gurraachi ija barbadaa,
 Baalabbaatota dhiisee deeme gara caakkaa,
 Harkasaatti deebi’anii kaasan dubbii bakka,

(geerrarsa jajumsaa kana kan kennan haaj Abdulsamad Kadiirifi haaj Muhaammad Umar (Caamsaa 9 / 2008) aanaa Sawweenaa ganda Cophitti yoo ta'u gootichi Oromoo Jeneraal Huseen Bunee Injifannoon galee hinmoo'amne al takkaa, jechuudhaan hawaasniifi qabsaa'onni geerrarsan isa akka jajjabeessa turaniifi moo'ichaan akka galu geerraraa turan. Kunis gochaalee Jeneraal Huseen Bunee godherra ka'uun isa ittiin jajateedha. Gaaf tokko diinni karaa aanaa jaarraa labbaarra dhufanii dhokatanii waraana Huseen Bunee miidhuuf osoo adamsaa jiran gootichi argee waraana itti banee kaawwan isaanii ajjeesee, kaawwan isaanii ammoo karuma dhufaniin labbaa qabatanii gara aanaa jaarraatiin ori'anii garuma dhufanitti deebi'anii baqatanii galuu isaanii kan agarsiisuufi meeshaalee qabatanii dhufan buusaniifi harcaasanii deemuu isaanii mul'isa. Inni biro ammoo gootichi kun gurraachaafi iji isaa diimaa akka ibiddaa diimatu kan nama sodaachisu ta'uu isaa mul'isuuf geerrarsi kun geerrame.

Fakkeenya 11

Akka keen kala jedheen,
 Gaalatti kaluu dadhabee ,
 Akka keen lola jedheen,
 Gaaratti eegee dadhabee.
 Jagnummaadhaan beekkamtaa eenyutu si wallaalaa,
 Leenca ija barbadaa,
 Eenyutu siin loluu yaadaa.
 Gurraacha laga dhaaree
 Laga dhakaatii galuu,
 Qabsoo addellee ka'ee,
 Goota jiddoo booruu,
 Sodaa tokko malee kan dhiira simee qaluu.
 Maaltu dhuga aannan kee,
 Nama jajame malee,
 Maaltu dhaqa daangaa kee,
 Nama maraate malee.

Geerrarsa jajumsaa kana kan kennan haaj Abdulsamad Kadiirifi haaj Muhaammad Umar (Ebla 29 / 2008) kan dhugaa bahan yoo ta'u, Yaadni geerrarsa armaan olii kan buufata tokkoffaa akka kee kaluus ta'ee loluuf yaalii godhuuuyyuu hanga kee ga'uu hin dandeenye kan jedhu yoo ta'u; buufanni lammaffaan ammoo namni gootummaadhaan si wallaale hin jiruu iji kee kan akka ija leencaa diimatu sunuu nama sodachisaa maaltu siin loluuyaalaree yaada jedhu qaba.

Buufanni sadaffan ammoo laga biyya isaa nannaanna'ee kan biyya too'atu (ilaalu) fi qabsoon diinarratti aggamameefi diinni yeroo jalqabaatiif rukutamee du'e ganda kana keessatti ta'uufi gootichi kun kutannoofi murannoo cimaadhaan iddoo kanatti isa jalqabaatiif diina ajjeesee 'xiyyitiin' Oromoo diina ajjeesuu akka dandeechuufi diinichis akkuma nama kamiituu du'uu akka danda'u agarsiisa. Gootichis soda tokko malee diina bara dheeraaf sodaattamaa ture sanarratti tarkaanfii cimaa isa qabsaa'otaafi hawaasa keessatti onnee uumuu danda'u fudhachuu isaa geerrarsi kun ni eera. Buufanni inni dhumaa ammoo abdii kutuu diinaa waan agarsiisu illee hin fakkaata. Akkasumas, namni lammata gara kallattii daangaa keetii mil'atuufi lola si wajjiin gaggeessu nama maraate yoo ta'e malee hin jiru jechuu isaa agarsiisa.

Fakkeena 12

Martoo marxifatanii ,
Dhoombiriin garagalfatu,
Guraacha koo Huseen Bune,
Qeerrensa nama alanfatu,
Si'i maalumaan si komatuu.
Ilaala nama teessisaa,
Qabee nama leenjisa,
Booda nama deemsisaa,
Gurraacha Huseen Bune gootummaan of beeksisaa,
Gooticha akka leencaa farshoo nama fincoofsisaa.

Geerrarsa armaan olii kana kan kenne haaj Abdulsamad Kadiirifi haaj Muhaammad (Ebla 29/2008) yoo ta'u, hawaasni naannoo, qabsaa'otnifi namootni biroo geerraruun gootummaa isaa hubachuusu. Keeyyata tokkoffaa keessatti Huseen Bune akka qeerrensa nama alaanfatuutti dhiira kan waraanuufi komii gootummaa kan hin qabne ta'uu kan agarsiisu yoo ta'u;buufanni lammaffaan ammoo Huseen Bune akka barbaade namarratti raawwachuu goota danda'uufi gocha isaa malee sagaleen isaallee yeroo akka qeerrensaa harquun gootummaa isaa mirkaneessu kan dhiira finceessisu ta'uu isaa agarsiisa.

Suuraa :4 yeroo odeeffannoon afwalaloowwan Oromoo waa’een Huseen Bune haaj Kamaal Huseen Buneerraa (gurraandhaala 21/2008) funaaname.

4.3.2.2 Geerrarsa Qeeqaa

Geerrarsi kun waa ittiin qeequuf gargaara. Kunis akka kanaa gadiitti kan dhiaateedha.
 Yaa warra baddaa gamaa warra baalabbaataan buluu,
 Yaada keessan jijjiirradhaa hakuucaan biyyarraa haa galuu’
 Waanjoo jiidhaa hin baatina ummanii haa finciluu
 Baalabbatummaa dhiisaa gabbarri haa hafuu,
 Baalabbaatummaa dhiisaa qabsoon haa finiinuu,
 Gaara goonii baalee geerren sadeen muchaa,
 Gari gariin namaa jira diinaaf ililchaa,

Walaloo armaan olii odeffannoo kan kenne ilma gooticha kanaa haaj Kamaal Huseen Bune (Gurraandhaala 21/2008) ragaa kana kan kennaan yoo ta’u, geerrarsa qeeqaa kanaan yaada isaanii ibsatu. Inni biroo ammoo warri baalabbatummaan bulla jettanii of-dagattanii teechn yaada kessan jijjiirradhaa, baalabbatummaan bulla osoo jennuu diinni nutti taphachaa jira waan ta’eefwaanloo hakuuccaa of irraa haa buufnu jechudha.

Akkasumas, qabsoofnee harka diinaa (hacuuccaa) diinaa of-irraa haa buufnu waan jedhu qaba. Karaa biraatiin ammoo namoonni tokko tokko jiru kan diinaaf deeggarsa godhan uummata Oromoo keessa hin dabamanii waan jedhutu mul'ata.

4.3.2.3 Geerrarsa moo'umsa agarsiisu (moo'achuu agarsiisu)

Geerrarsi moo'umsaa (moo'achuu agarsiisu) kun namni tokko waan tokko irra aanuu (injifachuu) yookaan moo'atee yoo gale kan ittiin geerramuufidha.

Geerrarsi moo'umsaa kunis akka armaan gadiitti taa'ee jira. Kana jechuun namni tokko wanta waliin wal'aansoo eegale tokko yookaan ammoo qabsoo keessattis ta'ee lola yookaanis waraana keessatti moo'atee (injifatee) kan irra oole (moo'ate) yoo ta'e sadarkaa moo'umsaa yookaanis sadarkaa injifachuurra yoo gahee moo'achuu isaa mirkaneesse moo'achuu yookiin ammoo injifachuu jedhama. Haaluma kanaan walqabatee geerrarsi kun illee akkattaafi daangaan moo'umsaa akkamiin akka ta'e ni ibsa.

Fakkeenya 13

Waabeenis daangaa godhee,
Ogaadeenis daarii godhee,
Gujiin daangaa godhee'
Sii komaandoon daarii godhee,
Yaa ciccituu lafaa ,
Gurraachi Bune dhufee jidduudhaa gangalataa.
Akka haaj Kamaal Huseen Bune (Gurraandhaala 21/2008) odeeffannoo kana kennanitti karaalee isaan kallattiilee adda addaatiin daangessanii gootummaan isaanii mul'atee ummataan dubbatamu ibsu.

4.3.2.4 Geerrarsa olaantummaa

Geerrarsi olaantummaa kan namni tokko isa tokkorratti fooyyee qabaachuu agarsiisudha. Kunis olaantummaan gama adda addaatiin kan mulatuudha.

Fakkeenya 14

Maxxeen tabbaarraa waccee,
Waangoon saakkarraa waccee,
Tuqaa Bulloo kuyyisaa yaatee;
Qeerrensi tullu-qaawwaa harkee'
Leenci gaara goonii baroodde,
Leenci ija barbadaa dhufee,

Geerrarsa olaantummaa (Amajjii 25/2008) obboo Aliyyii Ibraahim kan kennan.
 Sabni hunduu koottaa,baddaa gaaraa bahaa koottaa ililchaa bilisummaan argamtee.

Geerrarsa armaan olii kana kan geerrare qabsaa'aa yeroo sanaa kan ta'e sh/Muhaammad Roobaatu geerrare jedhu odeef-kennitootni odeeffannoo dabalataa kennan yeroo sana qabsoo kana keesa jiran kanneen yeroo amma kana a lubbuun jiran H/Abdulsamad Kadiir yeroo ragaa kana dhugaa bahan. Kunis kan geerrame bakka abbootiin Huseen Bunee, qabsaa'otni adda addaa, bakka namootni biroos jiraniifi gootichi Oromoo Jeneraal Huseen Bunee bakka jiranitti akka geerrame dhugaa bahu. Inni biroo ammoo leenci inni gootichi gaara goonitiin beekkamu kan iji isaa barbadaa abiddaa fakkatu inni hunda caalu isa ta'uu agarsiisa.

4.3.2.5 Geerrarsa bifa Dhaadannaan dhiyaate

Geerrarsi kun ammoo bifa doorsisaan kan dhiyaateedha. Innis akka armaan gadii kanatti kan mul'atuudha.

Fakkeenya 15

Jeedala raasaa ta'ee, jeedala raasaa ta'ee namni jiraachuu manna_____	hayyee
Leenca dagalaa ta'ee guyyaa tokko aadee jiraachuu naaf wayyaa_____	hayyee
Burqoonnillee didanii marii yaada keenyaa_____	hayyee
Waanjoo jiidhaa baannee hanga yoomitti teenya_____	hayyee
Kaanee haa sochoonuu gara fala keenyaa_____	hayyee
Wakkiilonnis didan moo'un koo hin ooluu,_____	hayyee
Waanjoo jiidhaa baadhee borootiin hin galuu_____	hayyee
Lubbuu kootu bada malee diinaaf hin gabbaruu_____	hayyee
Na agarsiisa rabbiin bilisummaaboruu_____	hayyee

Odeeffannoo haaj Kamaal Huseen Bune (Gurraandhaala 21/2008) geerrarsa bifa dhaadannootiin geerrame kana gootichi kun akka geerrare lafa kaa'u.

Akka odeef-kennitootni odeeffannoo kana kennanitti geerrarsa armaan olii kana kan gerrare gooticha Oromoo Jeneraal Huseen Bune yeroo hakuuccaan uummata Oromoo irra haheefi hawaasni hakuuccaa kana baachuu dadhabuu yeroo argetti kutatee qabsoodhaan waanjoo jiidhaa uummatarratti fe'ame kana qabsaa'ee kaayyoo diinaa fonkolcheefi du'u du'ee jiraatu ammoo bilisummaa arguu akka danda'u yeroo kutatee ka'e geerrare jechuun ragaa kennitootni odeeffannoo isaanii lafa kaa'u. Bu'uuruma kanaan ergaan geerrarsa goota kanaa jeedala diidaa ta'ee sodaadhee diidarra duumuu mannaa leenca daggalaa isa yoo inni gaaraa baroode loowwan mooraatti fincaan isaanii harcaasan sana ta'ee jiraachuu naaf wayya waan jedhu qaba. Inni itti aanu ammoo bakka bu'oonni (burqoonni) baalabbaatotaa yaada koo fudhachuu (gara qabsoo) seenuu oo didaniyyuu qara qabsoo seenee fala uummtaaf kaa'uun qaba waan jedhu of keessa qaba. Akkasumas wakiilonni baalabbaatotaa hanguma fedhellee yoo marii koo fudhachuu yoo didan ani hakuuccaa kana fuudhee dubartittin hin galu. Qabsaa'ee diina rukutee akkan galu abdiin qaba waan jedhuufi boru ammoo rabbiin bilisummaa ija kootiin akka nagarsiisuufi argee akkan du'u nan amana waan jedhu qaba.

4.3.2.6 Geerrarsa Quuqaa

Geerrarsi quuqaa kun kan ilmi namaa wantoota adda addaa irratti quuqaa qaban (quuqaa keessa isaanii jiru) karaa ittiin ifa godhaniidha. Kunis uummanni Oromoo gama geerrarsaatiin (karaa icciitii qabuunfi karaa ifa) ta'een quuqaa isaa geerrarsa fakkeessee kan itti ibsatuudha.

Fakkeenya 16

Ani maalan kooraree ,
Haa kooru kormaan lukkuu,
Kan foon mataatti baatuu.
Kan kutee namaaf hin laannee,
Kan muraa ofii hin nyaannee,
Haa kooru fiitawiraarii Warquu Inkuwa sillaasee,
Lafa Oromoorra marsee,
Kan gatii kan barri laateef dabarsee.

Geerrarsa armaan olii kana odeeffannoo kan late (Gurraandhaala 21/2008) ilma gooticha kanaa haaj Kamaal Huseen Bunee yoo ta'u quuqaa jiru bifa kanaan ibsachaa akka turan ni ibsu.

Akka yaada geerrarsa armaan olii kanatti buufanni tokkoffaan fiitawiraarii Warquu Inkuwa sillaasee yeroo sanatti lafa Oromoo inni harka jala oolfachuun akka barbaade godhuufi maalan kooruu danda'a waan jedhu akka ta'e ni mul'at.

4.3.2.7 Geerrarsa dhaamsaa

Geerrarsi dhaamsaa akkuma maqaa isaarraa hubannu dhaamsa lammiif (labata itti aanuufi) namoota hafaniif kan dhaamudha. Innis haaluma arman gadiitiin kan dhiyaateen ilaallame.

Fakkenya 17

Bishaan laga Waabee
Hin citus hin goggoguu'
Laga biroon gahe malee,
Seenaan Huseen Bunee,
Inni du,eef hin du'uu,
Dhalootatti daddarbaa,
Yoo sabni rafe malee.

Odeeffannoo geerrarsa dhaamsaa kana (Gurraandhaala 21/2008) kan kennaan haaj Kamaal Huseen buneefi (Ebla 28/2008) haaj Abdulsamad Kadiir .

Akka yaada geerrarsa dhaamsaa armaan oliitti dhaamsa lammiif akka daddabarsu xiinxaluun ni danda'ama. Dhimmi geerrarsa armaan olii kunis, seenaan Jeneraal Huseen Bunee dhalootaa gara dhalootaa akka daddarbuufi lammiin Oromoo martuu kana gochuuf akka hin daganne kan dhaamu yookaan kan jajjabeessu akka ta'e calaqqisiisa. Gaaffii af-gaaffii keessatti dhimmootni (ergaawwan) walaloowwan gootaa isin dhiyeessitan kana maal jettanii yaaddu mee ergaa isaa tokko tokkoon naaf ibsaa gaaffii jedhuufi gaaffii marii garee keessatti walaloowwan bifa geerrarsaatiin dhiyeessitan kanarraa maaltu hubatama gaaffii jedhuuf gareen af-gaaffiis ta'ee warri marii garee akkas jechuun deebii lafa kaa'aniiru. Geerrarsi bifa kamiinuu yoo dhiyaate wanta guddaafi faayidaa qabeessa

kan ta'e kun waan qabatee dhiyaatu qaba. Innis, dhimma geerraramu sanaati xiyyeeffatee kan aada bahuufi xiinxalamu ta'a jechuudha. Kanneen keessaa tokko dhimma geerrarsaa bifa walalootiinn dhiyaatu. Dhimmi geerrarsaa bifa walaloontiindhiyaatan kun kan dhaggeeffatama, dhagahuu kan danda'aniifi wanti inni geerrameef goota ittiin jajuuf, kakaasuuf, monnachiisuuf, ittiin qeequufi gootichi sanyii eenyurraa akka dhufe, kan warra eenyuu akka ta'e dhugaa bahuuf, xiiqii keessa galchuuf, injifannoo yookaan moo'icha ittiin agarsiisuuf, roorrisuuf, olaantummaa ittiin mul'isuuf, gantuu ittiin ceepha'uuf, ittiin barsiisuuf, hawwii ofii ittiin mul'isuufi dhimmoota kanneen kana fakkaatan dabarsuu akka danda'u ibsaniiru. Akkasumas inni biroo geerrarsi sagaleessuun, yeedaleessuun, sochiiwwan adda addaa qabaachuu, iddoo raawwii qabaachuu (hurruubummaa adda addaa) kan qabudha. Akka aadaa Oromooti dubartiin hin geerrartu yaadni jedhu waan jiruuf dubartootni Oromoo bifa faaruu sirbaatiin dhimma itti bahuun isaan ammoo goota akka faarfatan odeef-kennitootni gaaffii afaanii gaafataman kunniin deebii isaanii karaa qajeelaafi sirrii ta'een odeeffannoo qatamaa ta'e en akka deebisan xiinxluun danda'ameera. Haala walfakkaatuun akka yaada himtoota garee af-gaaffiis ta'ee marii garee kanaatti geerrarsi bifa faaruun dhiyaatu kun dhimmoota akka: Goota jajuu, qeequu, madda sanyummaa agarsiisuu, moo'insa yookaan injifannoo ittiin mul'isuu, olaantummaa ittiin dhageessisuu, ittiin balaaleffachuu, gantummaa ittiin ceepha'uuf, hawwii ofii ittiin ibsuuf, dhaadannoo dhageessisuuf, quuqaa ofii ibsachuuf, gaabbii ofii ittiin ibsachuuf, ittiin arrabsuuf, haaloo qaban ittiin bahuuf (beeksifachuuf) fi dhaamsa barbaadame ittiin dabarfachuuf kan oolu jechuun akka deebii isanii deebisan xiinxalamuun danda'amee jira. Gaaffii af-gaaffii keessatti isin biratti gootni yeroo akkam akkamii geerara gaaffii jedhuuf jedhuuf ammoo deebiin isaan laata gootni yeroo gara garaa ni geerrara. Yeroon kunis, haala gootummaa gooticha sanaa irratti xiyyeeffatee kan murtaa'uudha. Fakkeenyaaf, goota biyya isaarraa lolee diina qolachuun beekkamu yoo ta'e, yeroo lolee diina qolatee deebi'u, yeroo lolarra jiruufi osoo gara lola sanaa hin deemin akka geerraramu lafa kaa'aniiru. Yeroon biroos ammoo yeroo daboon gaggeeffamu, yeroo qonnaa, yeroo haamaa, yeroo mana ijaarsaa, yeroo sirna kabajaa ayyaanaa, yeroo cidhaa, yeroo waraana gaggeessaniifi kkf keessatti geerrarsi akka geerraramu deebii isaanii afaan guutuudhaan akka deebisan bira gahamee xiinxalamee jira (jechuun deebisu).

Gaaffii af-gaaffii keessatti ka'een, dhimmootni geerrarsa gootaa iddoo murtaa'e ni qabata, eessa eessatti dhiyaata gaaffii jedhuufi gaaffii marii garee keessatti ammoo naannoo kanattigeerrarsi gootaa yeroo kamiifi eessatti geerrarama gaaffii jedhuuf dhimmootni geerrarsa gootaa yeroo dhiyaatuufi iddoo itti dhiyaatu wajjiin adda hin ta'u. Kunis akkuma armaan dura jenne iddoofi yeroo daboowwan garagaraa gaggeeffamanitti (mana nama dhuunfa) bakka ayyaanotni garagaraa jiranitti (bakka kabajamutti) dirree waraanaafi kanneen kana fakkaatanitti kabajama jechuun deebisu. Gaaffii af-gaaffii keessatti aadaan geerraru goototaa yeroo ammaa akka naannoo kanaatti gaggeeffamaa jiraa, yoo hin gaggeeffamne ta'e ammoo maaliif akka hin gaggeeffane beektuu gaaffii jedhuuf, aadaan geerrarsa kanaa gaggeeffamaa akka hin jirreefi sababni isaa ammoo dhiibaan gara garaa akka irra jiru gaaffii af-gaaffii kana keessatti debii isaanii sababoota wajjiin lafa akka kaa'an xiinxalamee jira.

Akkaatuma walfakkaatuun gaaffiidhumaa afgaaffichaa sababootni aadaan geerrarsa gootaa akka hin jijjiiramne (hinfooyyofnefi dhaloota biroo hindhaalchifne) godhu ni jiruu, yoo jiraatan maal maal fa'i gaaffii jedhuufi gaaffii marii garee keessatti wantootni yeroo ammaa geerrarsa goototaa akka hin geerraramne taasisan maal maal fi'i jedhuuf deebiin isaan kennan, dhiibbaa amantaa, dhiibbaa siyaasaa, xiyyeeffannoo kennuufi dhabuu, ammayyummaafi kanneen kana fakkaatan akka ta'an eeraniiru. Isaan kanaafis ibsa yeroo kennan, dhiibbaa amanti yeroo jedhamu amantiwwan tokko tokko kallattiin geerraru kanarratti dhiibbaa ni geessu. Kinis sirba sirbuun (geerrarsa geerraruun) mootummaa waaqaatti nama hin galchu (cubbuudha) ejjennoo jedhu qaba jechuun akka deebisan bira gahamee jira.

Inni biroo ammoo dhiibbaa siyaasaati. Kaayyoo guddaan sirbaas haa ta'uu kan geerrarsaa haala ummanni tokko keessa jiruufi eessa akka jiru, kaleessa maal akka tureefi bor eesa akka deemu hubachiisuufi dadammaqsuu nidanda'a. Akkasumas uummanni eenyummaa ofii akka beeku bareechee itti hima. Kana giddu-galeeffachuun sirni biyya tokko bulchu soda siyaasarraan kan ka'e afoolotni akkas akkasii uummata narratti kaasuu danda'u jechuun geerrarsa gootaa akka hin geerraramne ni taasisa. Kana malees nama aadaa kana leellisu ammoo adaba man adabaatinama geessuu danda'a.

Inni biroo ammoo xiyyeeffannoo dhabuudha. Kun ammoo waajjiraaleen dhimma kanaaf dhaabbatan afoolawwan, keessumaayyuu gerrarsa gootaa irratti (qabeenya uummataa) kan ta'e kana irratti namootni dhaabba ummaticichaa kana keessa hojjetan gama siyaasa qabaniin fayyadamaniin amoota kanneen birmaduu biyya isaaniif aarsaa ta'an yaadachiisuu qooda abbummaa qabaniin (gahee) qabanitti fayyadamaniis sagantaa dhimmoota dursii kennamuufii qaban (kanneen qarqara badiinsa irra jiran) kana funaananiis irratti hojjechuufi qindeessaniis kaa'uun yookaan ammoo irratti hojjetaniis dhiyessuun osoo danda'amu (xiyyeeffannoo) itti laachuu dhabuu isaanii ni agarra.

Dabalataaniis dhiibbaan jiru ammoo ammayyummaadha. Ammayyummaan akkuma gaarummaa qabu gama tokkoon immoo geerrarsa gootaa gama aadaa uummatichaan jiru qooda ammayyeessu ija tuffiitiin ilaaluun akka duubatti hafummaatti iaaluun jira jechuun bifa walfakkaataa ta'een deebii isaanii goolabanii jiru.

Walumaagalatti, yaada hirmaatota af-gaaffiis ta'ee marii gareerraa argame kana bu'uura godhachuun yoo guduunfamu geerrarsi gootaa sagaleessuu (yeedaleessuu) hirmaattota [dhiiraanfidhalaan] akka dhiyaatu, dhimmawwan geerrarsa gootaa irratti , sochii , iddoo raawwiifi dhihannaa bu'uura godhachuun bifa walaloo gerrarsaatiin akka dhihaatu himu. Kunis gooree gooreetti qoqqooduun kan geerraramuudha. Geerrarsi gootaa kinis faayidaa guddaa akkaqabu adeemsi kun namaaf eera. Kunis faayidaaleen isaa gurguddoon kanneen akka geerrarsi gootaa goota ittiin jajabeessuuf, kakaasuuf, onnachiisuuf, qeequuf, gooticha sanyii eenyummaa issa, eessa akka dhufe, warra eenyuu akka ta'e, dhugaa bahuuf, xiiqiif, injifannoof, roorroof, olaantummaa ittiin agarsiisuuf, gantuu ammoo ittiin ceepha'uufi kkf akka oolu hubachiisa.

A.Dhiibbaa gama amantaa

Amantaan akkuma beekkamu afoolarratti dhiibbaa garagaraa geessuu ni danda'a. Sababni isaas, amantaan sun afaan, aadaa, seenaa, duudhaa hawaasichaa, waliin kan wal-hinqabanne yoo ta'e (amantaa hawaasa sanaa waliin hariiroo dhuftee waliinii hin qabaanne) yoo ta'e osoo hin beekiin dhiibuu ni danda'a. (Dirribii (2012:52) “uummanni tokko amantaa, aadaafi seenaa ofii walqabachiisee yoo barate tokkoffaa yeroo qusata, lammaffaan ammoo jabinni qaban adda waan ta'uuf jabina amantaaisaafi aadaa isaa

jalaakka hin miineefi ofitti amanamummaa argata. Amantaa ormaa (ambaa) waliin seenaafi aadaa yoo barate garuu amantaan isaafi aadaan isaa jalaa waan adda ta'uuf jabinaafi ofitti amanamummaan isaa duraa faca'a " jedha.

B. Dhiibbaa gama siyaasaa

Siyaasni guddinaafi dagaagina afoolaa hawaasa tokkoof murteessaadha. Afoolli hawaasa Oromoos dhiibbaa siyaasawwan garagaraara kan ka'e harca'aafi dhiifamaa kan dhufe ta'uun isaa ni hubatama. Kunis hawwsni Oromoo afoolawwan jiran keessaa kan inni diinaisaa ittin qeequufi eelaa garaa isaa kan ittiin ibsatu geerrarsa. Oromoon geerrasaan watoota hedduu himuu nidanda'a (uummatni Oromoo geerrarsaan wanti inni hin fayyadmne) yookaan ammoo ergaa isaa hin dabarfanne hinjiru.

Akkaa yaada Finneeganitti "songs can be used to report and comment on current affairs, for political pressure, for propaganda, and to reflect and mould public opinion (Finnegan, 1970, f.270) jetti.

C.Dhiibbaa ammayyummaafi xiyyeeffannoo dhabuu

Dhiibbaawwan armaan olii kunniinis afoola Oromoo maqsuurratti shoora guddaa kanneen taphata keessaa isaan gurguddoodha. kunis, akka ilaalcha nama took tokkootti afoolli kan namoota boodatti hafoo ta'aniifi namoota durii akka ta'etti fudhachuun dhimmoota si'anee ta'anirratti qofa xiyyeeffatu. Haata'uu malee afoolawwan jiran keessaa geerrarsi dhimma kamiinuu walqabateeergaa dabarsuu kan danda'udha. Kanaaf geerrarsi aadaa akka firiwwan afoolaa isaan kaanii dirqama duubatti hafuufi kan baadiyyaa qofatti daanga'ee qofa akka hin taane Oring akkana jechuun ibsa:

"folk songs, like other genres of traditional expression, do not have to be ancient, or rural, or backward, or quaint in order to be called folklore; they are characterized by absorption in to a group's expressive performances, by shaping of meaning brought about by groups values, and by constant change and development," jedha. (p.148).

Akka yaadni kun ibsutti, geerrarsi aadaa fookiloorii jedhamuuf dirqama kan baadiyyati qofa geerraramu, kandurii fi duubatti hafaa ta'uu qabu osoo hin taane kan hawaasa biratti amaleeffameefi sonaafi aadaa garee hawaasa tokkoo kan ibsudha. Qabatuma kanaan

ilaalchi ammayyummaa jedhu gaarummaan isaa akkuma jirutti ta'ee bu'uurri isaa maal irraa akka ta'e hubachuu dhabuun dhiibbaa ni fida.

Gama biraan ammoo dhiibbaan geerrarsarra jiru xiyyeeffannoo dhabuu kan jedhu yoo ta'u kunis hawaasni kamiyyuu aadaa, seenaa, Duudhaafi eenyummaa isaatii alatti hiika hin qabu. Eenyummaa keenya kanas afoola keenyaan ibsina. Yaada kana Misgaanuun (2011) hayyuu jeylaan (2005:25) wabeeffachuun yoo ibsu,"the Oromo did not have written literature in the past traditions thus only bold men are seen as sole source of knowledge about the social-cultural experiences" jedha.

Walumaagalatti, afoolli ibsituu aadaafi calaqqisiistuu eenyummaa uummataati. Kunis, kan agarsiisu afoola beekuun aadaa beekuu, aadaa beekuun jiruufi jireenya dhuunfaafi hawaasaa beekuudha. Kanaaf afoola kanaaf xiyyeeffannoo barbaachisaa ta'efi kunuunsanii dhalootaa dhalootatti akka daddarbu, eeguun, walitti funaananii kaa'uun qorannoo adaa addaa gaggeessuun ifatti akka bahu gochuun dirqama lammii hundaati.

Suuraa 5. Abbaa Seenaa Jeneraal Huseen Bune.

4.4 Jeneraalummaa Jeneraal Husee Bune

Akka Yaassiin Mohaammad Roobaafi Mohaammad Ismaa'il Hambassaa kitaaba isaanii Qaanqee Qabsoo Oromoo jedhu keessatti (2015 G.C) ibsanitti, Jeneraal Huseen Bune jeneraalummaan biyya Sumaalee magaalaa Moqaadishootti bakka baqattoota Oromoofi baqattootni biroo akkasumas, bakka abootiin qabeenyaa sabaan Oromoo ta'an jiranitti qabsaa'ota hunda wal dorgomsiisuudhaan jeneraalummaa isaa kennaniif. Jeneraal Huseen Bune jeneraalummaa isaa kan argate (mootummaan sumaalee jeneraalummaa kana kan kenneef) akkasumaan osoo hin ta'in, qabxiilee wal dorgommii akka itti aanu kanatti dhiyeessan.

- ❖ Qabsaayaa quuqama sabaatiif jecha haqaan qasaaye
- ❖ Nama aangoo barbaachaaf hin qabsaayin tokkoffaa irratti Jeneraal Huseen Bune filanii akkana jedhan "Huseen Bune" nama sabaaf qabsaaye, nama siyaasaan isaa duubatti hindeebi'in, nama jibba sirna nafxanyaatiif bahe tokkoffaan isa jechuudhaan mirkaneessanii kennaniif. Guyyaa sana irraa eegalee Jeneraal Huseen Bune jedhamee waamamuu akka eegale ilma isaanii kan ta'e haajii Kamaal Huseen Bune "guyyaa jeneraalummaan kennamtuuf achin jira" jechuudhaan waan jiru tuttuqee jira.

Suuraa.6 Yeroo Jeneraalummaan Jeneraal Huseen Buneetiif kennamu haaj Kamaal Huseen Buneerraa odeeffannoon (Guraandhaala, 22/2008) funaaname.

4.5 Akaakuu Afoolaawwanii

Afoolawwan saba Oromoo keessatti seenaa ummatichaa kan calaqqisiisan hedduu yoo ta'an iyyuu gootichi Oromo Jeneraal Huseen Bunee kan fayyadame afwalalooleefi afoolawwan garagaraa yoo ta'u, kaneen keessaa geerrarsa bifa garagaraa qaban, faaruulee adda addaa, walaloolee adda addaa, sirbootaafi dhaadannoo onnaa'ummaa isa keessa jiru kan waanjoo garbummaa baachuu isa dadhabsiise afoolawwan Oromoo kanneen armaan olii fayyadamee gootummaa isaa mirkaneessee waanjoo garbummaa fi hakuucaa saba Oromoo irraa buusee fi buusuus danda'ee jira.

Egaa afoolli saba Oromoo akkuma cirrachaa hammarammee kan hin dhumne keessaa isa dirree lolaa irratti nama hamileessee mo'ichaaf nama geessisu fayyadame jira.

4.6 Xiinxala Haas-barruuwwaniifi Fakkoommii (Discourse Analysis)

Haas barruun seenaa ummatichaa keessatti haasaa ummanni haala jiruu fi jireenyaa, haala bu'aa bahii jireenya ummataa, gadda, gammachuu, lola, hakuuccaa, dhiibbaa, seenaa, safuu, aadaa, Duudhaa, Sabboonumma fi kkf ittiin dhimma bahatuudha. Kunis

“yaa saba Oromoo miidhamnee miidhama guddaa keessa jirraa, akka maleetti miidhamnee jirraa ilmi keenya nuuf barachaa hin jiruu, waa nuuf dhagayaa hinjiruu duraa duuba keenya diinni nu gabaabsee jira, akka harreetti nu fe'ataa jira, wanti nufe'atuuf immoo sababa saba keenya hin taaneefi. Kanaafuu, haa Buqqifnu, haa balaaleffannu, haa qabsoofnu ka'aa, fincila kaafnee ofirraa haa buqqifnuu jechuun yaada isaa gara baalabbaatotaatti deebise (Yaasiin Muhaammad Roobaa fi Muhaammada Ismaa'il Hambassaa, 2015) kitaaba isaanii Qaanqee Qabsoo Oromoo jedhu keessatti ibsanii jiru.

Fakkoomiin dubbii gooticha kanaa yeroo sabboonummaafi Oromummaa isaa mootummaa Sumaalee fuuldura dhaabbatee mirkaneessu “nafti kiyya kun bifti isaa maal fakkaata”? jedhee mootummaa Sumaalee gaafannaan! “gurraacha” jedhanii deebisaniif. Ammas harka isaarratti hancufa tufee harka isaatiin bakka hancufa itti tufe sana qubeen isaatiin rigee amma hoo? jedhee ammas mootummaa Sumaalee irra deebi'ee gaafate! jarreen gaafannaanis (mootummichi Sumaalee) “gurrachuma” jedhanii deebisaniif Oromummanis akkuma kanatti hin jijjiramtu jedhee deebii isaa jaraaf kenne. Inni biroo ammoo gootummaa isaa guutumaan guutuutti yeroo ibsu “jeedala ta'ee waggaa dhibba

jiraachuu caalaa leenca ta'ee yeroo takka aadee du'uutu irra naaf caala " jedhee yeroo dubbatu seenaan ni ibsa (Yaasiin Muhaammad Roobaa fi Muhaammada Ismaa'il Ambassaa, 2015) kitaaba Qaanqee Qabsoo Oromoo jedhu keessatti ibsanii jiru.

BOQONNAA SHAN: XUMURA ARGANNOO FI MAALTA’IINSA

5.1 Xumura (Conclusion)

Hawaasni kam iyyuu jireenya addunyaa keessatti aadaa, seenaa duudhaafi kkf kan ittiin buluu fi dhimma kan ittiin bahu kan mataa mataa isaa qaba.

Kana keessatti ummanni Oromoo afoola ummataa kanatti fayyadamee kabajas kennuuf keessaa kanneen akka afwalaloowwanfi afoolawwan afwalaloowwan keessaa ammoo kanneen akka geerrarsa gifa garagaraatiin dhiyaatan, walaloowwaan adda addaa, faaruwwan bifa adda addaatiin dhiaatan, sirboota adda addaafi dhaadannoo gootichi yeroo adda addaa haalawwan adda adda keessatti gootummaadhaaf mo’atee galee biyya keessatti fudhatamaafi ulfina argatee anumma (eenyummaa) isaa olkaasee kan ittiin wal dhaaduufi dabarsee olaantummaa waliif kennee walittii abdatee jiruufi jireenya isaa geggeeffatee wal amanee wal waammachaa ture keessatti afwalalooww kanneeniif iddoo guddaa qaba. Afwalaloowwan kunniin hawaasa Oromoo biratti kan beekameefi adeemsi isaa dhalootaa dhalootatti daddarbaa kan deemuudha. Afwalaloowwaniifi afoolliwwan kunniin hawaasa Oromoo biratti kan namni tokko erga dhalatee guddatee booda adeemsa guddina ilma namaa uumamaan jiru keessa darbee dhimmoota ummataa, maanguddootaa, beektotaa, jagnootaa (sabni isaa keessa) darbe itti jiruu fi fuula duraaf tilmaamamu hordofuun kan bira gahuudha. Kan geggeeffamu adeemsotni jiruuf jireenya ummataa irratti ba’aafi haala hacuuccaa uumuunii fi ummanni rakkate waanjoo hacuuccaa kana jalaa bahuu yeroo itti dadhabetti furmaata argachuuf jecha gootummaa kan mirga ofii itti kabachiifatuudha. Keessattuu inni kun Oromoota naannoo Baalee biratti keessumaayyuu Aanaa sawweenaa keessatti sirriitti kan beekamuudha. Ummanni aanaa kanaas waggaa dheeraaf mirga isa dhabee miidhamaa, mirga aangoo qixxummaa dhabaa, gibirri ummanni kafaluu hin dandeenye itti fe’amaa kan ture qabsoodhuma gootichaa kanaan uummanni bilisummaa kan argatan ta’uu agarsiisa. Ka’umsi qorannoo kanaa inni guddaan afwalaloowwan “gooticha Oromoo Jeneraal Huseen Bunee” godina Baalee aanaa Sawweenaa dhalootaa dhalootatti dabarsaa dhufuun dagatamaafi itti fayyadamuun hafaa dhufuu isaafi firiwwan fookiloorii qorannoodhaan hinxuqamneefi xiyyeeffannoon itti hin kennamne kanarraatti qorannoo akkan gaggeessu kan nakakaase yoo ta’u, kaayyoofi

gaffileen qorannoo kanaa inni duraa seenaan Jeneraal Huseen Bune maal akka fakkaatu ibsuu kan jedhu yoo ta'u, innis,

- ❖ Jeneraal Huseen Bune abbaa isaa obboo Bune Daraaraa Godaanaafi haadha isaa addee Haawaa Badhaasoo Bariisoo irraa bara 1898 ALI naannoo oromiyaa godina Baalee aanaa Sawweenaa ganda jiddoo booruu gaara goonii gafarsaa jedhamu jalatti dhalate.
- ❖ Jeneraal Huseen Bune haadha warraa torba kan fuudhaniifi ijoollee dhiiraa kudha sadi (13)fi dubra jaha (jaha) walumaagalatti ijoollee kudha sagal (19) kan argatanidha.
- ❖ Jeneraal Huseen Bune gootummaa isaanitiin uummata biratti jaalatamummaafi kabaja kan argaanfi hacuuccaa, cunqursaa, roorroofi kkf uummatarraa kan buusanidha.
- ❖ Jeneraal Huseen Bune gootummaa isaatiin mootummaa Sumaalee yeroo sanaa irraa jereraalummaa isaa kan argataniifi kkf yoo ta'u, qabsoodhaan booda biyyuma dhalatan keessatti dhibee cimaa isaan muudhateen Gurraandhaala 14/2002 addunyaa kanarraa boqatanii jiru.

Kaayyoon inni biroo ammoo gosoota afwalaloowwanii adda baasuu yoo ta'u. Isaanis:

- ❖ Afwalaloowwan hedduu yoo ta'aniyyuu qorannoo kana keessatti kan dhiyaatan, geerrarsa, weedduu, Sirba, Eebba, dhaadannoo, gerrarsa bifa adda addaatiin dhiyaatan, faaruwwan bifa adda addaatiin dhiyaatan, walaloowwan bifa adda addaatiin qorannoo kana keessatti dhiyaataniidha.
- ❖ Kaayyoon inni biraa faayidaa geerrarsi gootummaa keessatti qabu tarreesuu kan jedhu yoo ta'u, kunis,
 - ❖ Goota ittiin jajuuf, haala jiru ittiin qeequuf, gerraranii ittiin moo'achuuf, geerraranii olaantummaa ittiin agarsiisuuf, ittiin dhaadachuuf, quuqaa ittiin ibsachuuf, geerraranii dhaamsa ittiin dabarfachuufi kkf dhaf fayyada.

5.2. Argannoo (Findings)

Qorannoon kun godina Baalee Aanaa Sawweenaa ganda malkaa miicaatti kan geggeeffame yommuu ta’u, kaayyoo guddaan iddoon kun filatameef “gootichi Oromoo Jeneraal Huseen Bunee” beekamaan ganda kanatti waan argamuufi gootni Oromoo kun gootummaa beekamtii isaa naannoo dhaloota isaa kanaa bahee hawaasa beekaniif, namoota gootummaasaa dhagayaniif, hawaasa birootiif ifatti bahee qoratamee qorannoo ragaan deggerameefi gama hayyootaatiin mirkanaa’ee bifa dookimentii ta’ee akka taa’uuf ragaan qabatamaa ta’e akka qabamuufi.

Bu’uuruma kanaan gootichi kun hawaasa biratti fudhatama guddaa kan argateefi gootummaa isaa jaalala ummatarraa argateen mirkaneessee waanjoo hacuuccaafi cunqursaa jalaa uummata baasee rakkoo ummataafi dinagdee furee bu’aa guddaa uummata Oromootiifi keessattuu uummattoota baaleetiif bu’aa guddaa buusee jira. Kunis, bu’aan inni buusee kun hayyoota adda addaatiin mirkanaa’ee qoratamee ifa bahee jira. Dhugaa kanas kan mirkaneessu waajjira aadaafi tuuriiziimii aanaa Sawweenaa, Biiroo Aadaafi tuurizimii godina baalee, Biiroo aadaafi tuuriizimii Oromiyaafi galma aadaa Oromoo finfinnee ragaan gooticha kana ibsu jiraachuu isaa yoo ta’u, akka waliigalaatti argannoowwan qorannoo kana:

- Gootichi kun hacuuccaafi cunqursaa jalaa uummata baasee hawaasa biratti kabajaafi fudhatama guddaa argachuun isaa qorannoo kanaan bira gahamee jira.
- Gootummaa isaa mirkaneessee rakkoo uummataa, dinagdee, misoomaa, barnootaafi kkf furee uummataaf bu’aa guddaa buusuun qorannoo kanaan bira gahamee jira.
- Waajjirri aadaafi Tuuriizimii aanaa Sawweenaa qorannoo gaggeessee ragaa waa’ee gootummaafi seenaa gooticha kanaa ibsu waajjiraa qabaachuun qorannoo kanaan bira gahamee jira.
- Dhaloonni ammaa afoolawwaniifi afwalaloowwan kanatti fayadamaa akka hin jirre qorannoo kanaan bira gahamee jira.
- Qorannoon gama kanaan gaggeeffamaa jiru laafaa ta’uun isaa qorannoo kanaan bira gahamee jira.

- Afwalaloowwaniifi afoolliwwan goototaa dagatamaa dhufuurraan kan ka'e yoomessi isaa hafaa jiraachuun isaa qorannoo kanaan bira gahamee jira.

5.3 Yaboo/ Maalta'iinsa (Recommendation)

Fookilooriin aadaa, duudhaa, dalagaa, ogummaafi beekumsa akkasumas, falaasama hawaasaa kan ibsuudha. Duudhaafi bartee hawaasa tokkoo keessatti beekamee hawaaasichaaf jabina ta'e kan leellifamuudha. Kana ammoo hawaasicha biratti fudhatamaafi beekamtii argatee gama nama barateen qoratamee dhalootaaf barreeffamaan taa'uu qaba. Sababoota adda addaa irraa kan ka'e yeroo ammaa kana gootummaan kun hawaasa barates ta'e dhaloota labata biratti xiyyeeffannaan godhamaa jiru hin mul'atu. Kun ammoo faayidaa afoolli hawaasaaf oolu irratti dhiibbaa qaba. Kanaaf, kan jiru akka hin dagatamne karaa barbaachisaa ta'een furmaata barbaachisaa ta'e barbaaduun gaarii ta'a. qorataan qorannoo kanaallee rakkoowwan jiran kanaaf furmaata ta'uu danda'a, jedhee kan yaade akka armaan gadiitti kaa'e.

- Biiron aadaafi tuuriizimii aanaa sawweenaa dhimma afoolawwan goototaatiin ykn immoo dhaadannoo goototaatiin walqabsiisee qorannoo geggeessudhaan qindeessee akka ragaa tokkoootti qabatee osoo kaa'ee.
- Barsiistonna saba Oromoo Yuuniivarsiitiifi koolleejjii garaagaraa keessa jiran dhimma xiinxala (qaaccessa) afwalaloowwanfi afoolawwan goototaa goototaa irratti qorannoo dalaganii osoo akka ragaatti ka'anii.
- Barreessitootni Oromoo baay'inaan dhimma adda addaa barreessuurraatti bobba'an akka dhimma ijoo tokkoootti itti yaadda'anii osoo barreessanii. Ykn barreeffama isaanii keessatti galchanii barreessanii osoo ka'anii.
- Barruuleesta'e, gaazexaa garaagaraa irratti gootota jiran qoratanii akka dookumantariitiitti qindaa'ee galma Oromoo kaassatti qindaa'ee osoo taa'e.
- Akkasumas, Biirroolee adda addaaf, waajjirootaaf, hawaasaaf, manneen barnootaa Oromiyaa keessa jiran hundaaf hayyootaan kitaabni adda addaa barraa'eefi akka qoranootitti hayyootaan qoratameefi hojjetamee osoo raabsamee (kaa'amee).

- Afwaloowwan goototaa kun mana barumsaa, ganda, Aanaa, Godinaa hanga oromiyaafi biyyattiitti walitti qabamee dhalootaaf akka kaa'amu waltajjiin hundeeffamee irratti walii galamee dookumanti ta'ee osoo kaa'ame.
- Ragaalee akkanaa kana yokiin Namni qorannoo geggeessu tokko meeshaalee odeeffaannoon ittiin funaanamu kanneen akka waraabbii fi kaameeraa, viidiyoo akkasumas kannen biroo fayyadamuun isa barbaachisa yoo ta'e meeshaaleen kunniin sababoota addaaddaatiin akka carraa ta'ee baduu mala waan ta'eef meeshaa tokko qofatti gargaaramuun dhiibbaa qaba.
- Kanaaf, karooraafi kaayyoo galmagahiinsa hojii isaattiif meeshaalee lamaa fi sanaa olitti fayyadamuun barbaachisaaa dha.

Wabiilee

- Aadam Tiinnaa Jaarraafi Muusaa Haaj Aadam Saaddoo(2004).*Seenaa Oromoofi Madda Walaabuu.[Iccitii Jaarraa 16heessoo]*.Natco printing.
- Addisuu Tolasaa(1990).*The historical Transformation of folklore Genres*:The Gerarsa as national literature of the Oromo.Bloomington.
- Addunyaa Barkeessaa(2010). *Akkamtaa*: Qorannoo Hujoo.Finfinnee:Oromiyaa.
- Asafaa Tafarraa(2004).*Theorizing the present Towards a sociology of Oromo literature :Jaarsoo Waaqoo poetry*. Finfinnee:Branna printing Enterprise.
- Asmarom Legesse(2000).*Oromo Democracy*.Newjersy:Red sea press.
- Biiroo Aadaafi Tuuriizimii Oromiyaa(2004).*Seenaa Oromoo hanga jaarraa 16ffaa*. Finfinnee:Mana maxxansaa Biraaninnaa salaam.
- Cerulli Enrico(1922).*The folk literature of the[Oromo] of southern Abyssinia*.
- Dastaa Dassaalany(2002).*Bu'uuraQorannoo* .Finfinnee:Dhaabbatamaxxansaa Boolee.
- Dorson,Richard(1972).*Folklore and folklife:An introduction*.Chicago and London:The university of Chicago press.
- Dundes,Alan(1965).*The study of folklore*. Englewood cliffs:N.J prentice Hall,Inc.
- FedhasaaTaaddasaa(2013).*Subii:Bu'uura HogbarruuOromoo*.Finfinnee:Mana maxxansaa subii.
- Finnegan Ruth(2012). *Oral Literature in Africa*.United kingdom:Open Book publishers.
- Getaachoo Rabbirraa (2009G.C). *Furtuu: Seerluga Afaan Oromoo*.Finfinnee: Kuraz International Publisher interprise.
- Ginbar Nagara(2010). *Seenaa Abiishee Garbaafi Gootota Oromoo biroo*. Adama.

- Leach, Maria (Ed1996). *Definitions of folklore source: Journal of folklore research*, Vol.33, No.3 pp.255-264 published by: Indiana university press stable.
- Macdonald, Donald (1972). *A field work: Collecting oral literature. in Richard Dorson (Ed) folklore and folklife: An introduction*. Chicago and London: The university of Chicago press.
- Misgaanuu Gulummaa (2011). *Dilbii: Bu'uura Afoolaa, Ogafaaniifi Afwalaloo Oromoo*. Finfinnee: Oromiyaa.
- Okopewho, I (1992). *African oral literature: Back Grounds, Characteristics and Continuity*. Bloomington and Indiana university press.
- Oring, Elliot (1986). *Folk Groups and folk Genres: An introduction*. Utah: Utah university press.
- Sims and Stephens (2005). *Living folklore: An introduction to the study of people and their traditions*. Ohio: The Ohio state university, Utah university press.
- Sumner Cloud (1996). *Oromo Wisdom literature: Proverbs, songs, and folklore: An analogy of Oromo literature*. Addis Ababa: Guddina Tumsa Foundation.
- Waajjira Aadaafi Tuurizimii Aanaa Sawweenaa (2008). *Seenaa "gooticha Oromoo Huseen Bunee" Aanaa Sawweenaa Miicaa*: (Kan hin maxxanfame).
- Warquu Gaaddisaafi Kaawwan (1993). *Wiiretuu: Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo-(Jil.6)*. Finfinnee: Biiroo Aadaafi Beeksisa Oromoyaa. Mana maxxansaa liberaal.
- Yaassiin Mohaammad Roobaafi Mohaammad Ismaa'il Hambassaa (2015 G.C). *Qaanqee Qabsoo Oromoo*. Finfinnee: Pirodaakshinii malti miidiyaa bilisummaa.

Dabalee A
Yuunivarsiitii Finfinnee
Kolleejjii Namoomaa, Qorannoo Afaanotaa,
Joornaaliziimiifi Qunnamtii
Muummee Afaan Oromo, Ogbarruufi Fookloorii

Gabatee odeef-kennitoota Aanaa Sawweenaa seenaafi
Afwalaloowwan waa'ee Jeneraal Huseen Bunee irratti odeeffannoo funaaname.

TL	Maqaa guutuu	Umrii	Saala	Ganda	Guyyaa	Gahee hojii	Yaadolee kennaman
1	Haaj Kamaal Huseen Bunee	80	Dhiira	Malkaa miicaa	25/7/08	Q/bulaa	Dhaadannoo Gootichaa
2	Haaj Abdulsamad Kadiir	85	Dhiira	Booddittii	22/7/08	Q/bulaa	Hiika gootaa
3	Aliyyii Ibraahim	71	Dhiira	Kattaa	9/9/08	Q/bulaa	Maalummaa Gootaa
4	Sheek Ahmad Qaasimoo	72	Dhiira	Miicaa	9/9/08	Q/bulaa	Dhaadannoo Hiika gootummaa
5	Haaj Muhaammad Umar	78	Dhiira	Cophii	9/9/08	Q/bulaa	Hiika dhaadannoofi Ibsa gootummaa
6	Huseen Hulle	77	Dhiira	Cophii	7/04/08	Q/bulaa	afgaaffii irratti hirmaate
7	Aliyyii Umar	80	dhiira	Cophii	7/04/08	Q/bulaa	Afgaaffii irratti hirmaate
8	Abdullaahii Muhaammad	73	Dhiira	Hammeeyyii	20/05/08	Q/bulaa	Afgaaffii irratti hirmaate
9	Muhaammad Huseen	70	Dhiira	Qalqalcha	29/08/08	Q/bulaa	Afgaaffii irratti hirmaate
10	Kadiir sheek Xaahir	68	Dhiira	Qalqalcha	29/08/08	Q/bulaa	Afgaaffii irratti hirmaate
11	Ahmad Xaahaa	28	Dhiira	m/Miicaa waajjira aadaafi Tuuriizimii aanaa Sawweenaa	25/08/08	Raawwataa	Afgaaffii irratti hrmaate
12	Ahmad Abdallaa	30	Dhiira	m/Miicaa waajjira aadaa Tuuriiziimii aanaa Sawweenaa	25/08/08	Raawwataa	Afgaaffii irratti hirmaate

Dabalee B 1
Yuunivarsiitii Finfinnee
Kolleejjii Namoomaa,Qorannoo Afaanotaa,
Joornaalizimiifi Qunnamtii
Muummee Afaan Oromoo,Ogbarruufi Fookiloorii

I.Afgaaffii odeeffannoo afwalaloowwan waa’ee Jeneraal Huseen Bunee sassaabuuf qophaa’e.

Gaaffilee afaanii maanguddoota waa’ee gootichaafi dhaadannoo isaa inni dhaadatu ni beeku, muuxannoo ni qabu (namoota gooticha wajjin jiran) yookaan ammoo dhagahaniiru jedhamanf dhiyaate.

Kaayyoon qorannoo kanaa barnoota afaan Oromoo, ogbarruufi fookiloorii sagantaa digirii lammaffaa (MA) guuttachuuf mataduree xiinxala afoolawwan “Gooticha Oromoo Huseen Bunee” jedhu ilaalchisee ragaa funaanuufi odeeffannoo gaafilee armaan gadii bu’uura godhachuudhaan deebiin isin irraa argamu qorannoon gaggeessu kana guutuu akka taasisu ni amanama. Kanaafuu, odeeffannoo dhugummaa qabuufi amanamummaa qabu akka naaf kennitan kabajaan isin gaafadha.

Suuraa 7:Afgaaffii hojjetoota Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa waliin guyyaa (Ebla 25,2008) taasifame.

A.Odeeffannoo waa,ee Odeef-kennaa.

1.Maqaan_____

2.Umrii_____

3.Saala_____

4.Bakka jireenyaa(ganda)_____

5.Gahee hawaasa keessatti qabu_____

B 2. Odeef-kennitoota Afwalaloowwan odeeffannoo gootaa iaallatu funanname.

1.Gootni maali?

2.Goototni Oromoo naannoo kana ni jiru? Eenyu eenyu fa'i?

3.Gootota kanneen keessaa gootni adda durummaan iddoo kanatti beekkamu hoo, eenyu?

4.Gootni isin biratti ni faarfamaa? Isin hoo, goota ni faarfattuu?

5.Dhaadannoon gootaa naannoo keessan kanatti ni beekkamaa? Gootni hoo, ni dhaadataa?

6.Dhaadannoon gootaa kun bifawwan akkam akkamiin dhiyaata? Isaanis?

7.Maal maal irratti hundaa'uun bifawwan dhaadannoo gootaa kana qoqqooddani akka dhiyeessitan eeri?

8.Isin biratti gootni yeroo akkamii dhaadata?

9.sababni dhaadannoo goota kanaa akka hin jijjiiramne(hin fooyyofnee)fi akka dhaloota biroo hin dhaalchifne godhan jiruu? Yoo jiraatan maal fa'i?

Dabalee C
Yuuniivarsiitii Finfinnee
Kolleejjii Namoomaa,Qorannoo Afaanotaa,Joornaalizimiifi Qunnamtii
Muummee Afaan Oromoo,Ogbarruufi Fookiloorii
Yeroo qabsaa'onna Haaj Kamaal Huseen Buneefi Haaj Abdulsamad Kadiir
Gootummaa Jeneraal Huseen Bune Afwalaloowwan isaa keessaa dhaadannoo
gootichi fayyadamaa turan afgaaffiin ibsan.

Suuraa 8 :yeroo odeeffannoon dhaadannoo gootichi kun yeroo sanatti dhaadatu
haaj Kamaal Huseen Buneerraa (gurraandhaala 22,2008) funaaname.

Dhaadannoo yeroo diinni dhufeen isaa beekkame lolaaf ka'an gootichi kun dhaadatu
(soda balleesuu dhaadatu)

Huseen Bune guraaqchaa,

.Amma toomisii sitti burraaqsaa

.Dhoombiris jira amman dhahee sigaragalcha,

.Koottaa gaarii dhaammadhaa,

.Guyaan lolaa dhaamochaa,

.Jagnattan aanuu fedhaa,

.Natti aani yaa gootichaa.

**.Dhadannoofi dhaamsa yeroo namoota Oromoodhaaf hin quuqamneef gootichi kun
dabarsu.**

.Hayillasillaasee yaa garba ciisaa ,

.Hayillasillaasee yaa garba ciisaa,

.biyya ofii maaltu gadhiisaa,

.Yaa of jaalataa garboomfataa,

.Ana situ na ajaa'ibsiisaa.

. Huseen Bune gurraachaa gaara goonii jalaa,

.Anaaf biyya kootii laftis,gaarris nagargaara,

.Dhagaan gaara goonii amma sirra garagalaa.

.Hayilewoo deebi'ee si hin gasbbaru,

.Biyyarraa si fonqolchee,rabbi nuhaa gargaaru.

.Gaarii goonii nagargaaraa, dhoombiriin harkakoo jira,

.Rasaasni na hin dhahu seetaa toomisiin amma simicciiraa.

.Shakkii tokollee hin qabuu rasaasni si ajjeesaa,

.dhoombiriin booree si kaayee reeffa kee dirreetti baasaa.

Suuraa 9: yeroo odeeffannoo dhaadannoo goota kanaa haaj Abdulsamad Kadiir himu (Ebla 28,2008) funaaname. Dhadannoo diinarratti dhaadatamu.

.Oliifi gadi utaaluun xullubii teessaniyoo,
.Kaayyoon keessan kufee abdii kutadhuyoo,
.Dhiigni kee lola'ee hafte karaattiyoo,
Duutee lafa jirtaaNyornyore nyaatee reefa keessaniyoo.
Suuraa koofi kan sh/abdulsamad

Suuraa :10 yeroo odeeffannoon hawaasni galata gooticha kanaaf qabu haaj Abdulsamad Kadiirirraa (Ebla, 28/2008) funaaname.

Baga hadhaa sana nuuf dhamdhamtanii,
.Mi'aan isii nu geechee бага nuuf dhamaatanii
.bilisummaa nama beekutu dhugaa,
.Namni bilisummaa hin beekne taa'et mugaa.

Dabalee D

Dabaleewwan Afwalaloowwanii

Haayileewoo kan majanii Diddewoo
Gabbara kee rabbit nurraa fixewoo
Haayileewoo nu gara kee hin xaarru
Ona beerruu ni gubdi sanii jennee hin aarru
Baddaa olii gaarri irraa kootichaa
Si hin gabbarru gabbaramaan mootichaa
Huseen Bune Gurraachaa
Tomisii namatti burraaqsa

- Huseen Bune gurraacha gaara goonii galuu,
- Achuma jirtaa ka'ii na eegii hangan dhufee si qaluu,
- Baayyee nu darartee waaqni si haa dararuu,
- ❖ Miigoon dur isiidhaa, har'a ammoo isaanii,
- ❖ Rasaasa nutti gootee, akka bishaanii,
- ❖ Qonxiriin nama nyaataa kan biyya isaanii,
- ❖ Dhiifnee biraa haa deemnuu biyyi kan abbaa isaani

Yaa hayileewoo nuyi si hin gabbarruu,
Gabbaramaan mootichaa
Huseen Bune gurraachaa
Toomisii namatti burraaqsa.

Fakkeenya 1

Gaara goonirran fiigaa,
Labbaarran suksukaa,
Huseen Bune gurraachaa,
Leenca ija dhiigaa,
Dhagaa gaara goonii sitti gadi diigaa.

Fakkeenya 2

Marxoo maree maali dhiirri yoo marxoo maree_____ goonni yoo marxoo maree
Marxoo Huseen Bune gurraachaa isa bifaan beekanii_____ goonni yoo martoo maree
Gurraacha goonii jalla isa duulaaf eganii_____ goonni yoo marxoo maree
Shashaffisee toomisii tti lakkisee_____ goonni yoo marxoo maree.

Fakkeenya 3

Irranaa gadi bubbisaa sambaleenni baalee gad bubbisaa
Garaan cunqursaa didee halkaniin ka'ee na dudubbisaa
Garaan cunqursaa didee nadhaanuuf natti roorrisa
Adabii taa'i haylewoo Huseen gaara goonii gubbaa amma dhahee si gombisaa
Gaarri hundi gaaraa miti gargaarsi gaara gooni jira
Huseen Bunee gurrachaa amma Toomisiin siwareeraa.

Fakkeenya 4

Bilisummaa jalqabaa kan ganda jiddoo booruu
Sheek Ruhaammada Roobaas jira diinni nurratti hin horuu
Halyilewoo siif hin jilbiifannu waaqabeeka kan boruu
Jira dhakaan gaara goonii kan" wattaadara" kee hororuu.

Fakkeenya 5.

Yoo muktillee cabee'
Gaarri gaara goonii cabaaree,
Yoo ambillee hafee,
Dirree qabsoo keessaa Huseen Bunee hafaaree (2)

Faskeenya 6.

Biyyi bannaan malee caakkaatti bararuu,
Huseen Bunee malee gurraachi hin jiru,
Huseen Bunee gurraachaa toomisiin si garagalchaa (2)

Fakkeenya 7

Kormi Ogoree gaalaa,
Dhalaa gaalaa caalaa,
Duuti Huseen Bunee,
Duuti gooticha gurraachaa,
Seenaan leenca gaara goonii,
Jiraa ammaa caalaa.

Fakkeenya 8

Margi loonii margee sagalee gaalatu dheedaa,
Tiksee tikaaf kaasaa haa tifkatu qal'ii isaa,
Loltan lotu malee diina maaltu gadhiisaa,
Gootichi Huseen Bunee rasaasaan si diriirsaa.

Fakkeenya 9

Leenca goonii gubbaa Huseen Bune guraachaa
Tooftaa waraanaa beekaa siidaa itti fonkolchaa,
Kan sana dandamate toomisiidhan xiicha,
Toomisiin ciniinnan itti fida dhoombirii,
Diina macaq godhee bookisa leenci goonii,
Abdii hin kutatuu naanna'ee gaara goonii,
Moo'icha argattee mirgi harka kee keessaa,
Eessaan si argata diinni goota ija barbadaa,
Baga si milkeessee gosa lammiin kee si eebbisaa,
Dhaami hifaajee kee lammiitu deebisaa
Barri si hin dagatuu seenaan si leelisaa.

Fakkeenya 10

Huseen Bune malee eenyuu tabbarra kan kaachisee,
Diina liphii argee qorii isii facaasissee,
Goonii jala naannesse siidaa itti gadhiisee,
Gurraachi ija barbadaa jaarrarraan gadi dachaasee,
Diina gaafa jiddoo booruu dhiiga funyaaniin baasee.
Huseen Bune malee eenyuu gurraachi ija barbadaa,
Baalabbaatota dhiisee deeme gara caakkaa,
Harkasaatti deebi'anii kaasan dubbii bakka,

Fakkeenya 11

Akka keen kala jedheen,
Gaalatti kaluu dadhabee ,
Akka keen lola jedheen,
Gaaratti eegee dadhabee.
Jagnummaadhaan beekkamtaa eenyutu si wallaalaa,
Leenca ija barbadaa,
Eenyutu siin loluu yaadaa.
Gurraacha laga dhaaree
Laga dhakaatii galuu,
Qabsoo addellee ka'ee,
Goota jiddoo booruu,
Sodaa tokko malee kan dhiira simee qaluu.
Maaltu dhuga aannan kee,
Nama jajame malee,
Maaltu dhaqa daangaa kee,
Nama maraate malee.

Fakkeena 12

Martoo marxifatanii ,
Dhoombiriin garagalfatu,
Guraacha koo Huseen Bune,
Qeerrensa nama alanfatu,
Si'i maalumaan si komatuu.
Ilaala nama teessisaa,
Qabee nama leenjisa,
Booda nama deemsisaa,
Gurraacha Huseen Bune gootummaan of beeksisaa,
Gooticha akka leencaa farshoo nama fincoofsisaa.
Yaada keessan jijjiirradhaa hakuucaan biyyarraa haa galuu'
Waanjoo jiidhaa hin baatina ummanii haa finciluu
Baalabbatummaa dhiisaa gabbarri haa hafuu,
Baalabbaatummaa dhiisaa qabsoon haa finiinuu,
Gaara goonii baalee geerren sadeen muchaa,
Gari gariin namaa jira diinaaf ililchaa,

Fakkeenya 13

Waabeenis daangaa godhee,
Ogaadeenis daarii godhee,
Gujiin daangaa godhee'
Sii komaandoon daarii godhee,
Yaa ciccituu lafaa ,
Gurraachi Bune dhufee jidduudhaa gangalataa.

Fakkeenya 14

Maxxeen tabbaarraa waccee,
Waangoon saakkarraa waccee,
Tuqaa Bulloo kuyyisaa yaatee;
Qeerrensi tullu-qaawwaa harkee'
Leenci gaara goonii baroodde,
Leenci ija barbadaa dhufee,

Fakkeenya 15

Jeedala raasaa ta'ee, jeedala raasaa ta'ee namni jiraachuu manna_____ hayyee
Leenca dagalaa ta'ee guyyaa tokko aadee jiraachuu naaf wayyaa_____ hayyee
Burqoonnillee didanii marii yaada keenyaa_____ hayyee
Waanjoo jiidhaa baannee hanga yoomitti
teenya_____ hayyee
Kaanee haa sochoonuu gara fala
kenyaa_____ hayyee
Wakkiilonnis didan moo'un koo hin
ooluu,_____ hayyee
Waanjoo jiidhaa baadhee borootiin hin
galuu_____ hayyee
Lubbuu kootu bada malee diinaaf hin
gabbaruu_____ hayyee
Na agarsiisa rabbiin bilisummaaboruu_____ hayyee

Fakkeenya 16

Ani maalan kooraree ,
Haa kooru kormaan lukkuu,
Kan foon mataatti baatuu.
Kan kutee namaaf hin laannee,
Kan muraa ofii hin nyaannee,
Haa kooru fiitawiraarii Warquu Inkuwa sillaasee,
Lafa Oromoorra marsee,
Kan gatii kan barri laateef dabarsee.

Fakkeenya 17

Bishaan laga Waabee
Hin citus hin goggoguu'
Laga biroon gahe malee,
Seenaan Huseen Bune,
Inni du,eef hin du'uu,
Dhalootatti daddarbaa,
Yoo sabni rafe malee.

Ibsa

Waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa koo ta'uu isaa ibsaa, kanaan dura Yuunivarsiitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaatiif kan hin dhiyaanne ta'uu isaafi wabiileen waraqaa qorannoo kanaaf dubbisee itti fayyadame hunda isaanii wabii keessatti kaa'uu koo nan mirkanneessa.

Maqaa_____

Mallattoo_____

Guyyaa_____